

HISTORIA E IDENTIDADE: UNHA APROXIMACIÓN Á HISTORIOGRAFÍA CONTEMPORANEÍSTA EN GALICIA, 1980-2009¹

History and Identity: an approximation to Contemporary Historiography in Galicia, 1980-2009

RAMÓN LÓPEZ FACAL

Universidade de Santiago de Compostela

Resumo:

A historiografía contemporaneísta realizada desde Galicia tivo un desenvolvemento serodio, coincidindo aproximadamente co final da ditadura franquista e a consolidación dun departamento de Historia Contemporánea na Universidade de Santiago. Estivo moi marcada desde os seus inicios pola preocupación pola identidade, que ocupou gran parte da investigación. Nos últimos anos asistimos a unha maior diversificación da investigación, máis conectada coas novas correntes historiográficas relacionadas coa historia social e cultural, así como con novos obxectos de investigación, fundamentalmente os estudos sobre ditadura e a represión franquistas.

Palabras chave: Galicia, Historia Contemporánea, Historiografía.

Abstract:

Galician contemporary historiography had a late development, coincident with the end of francoist dictatorship and the creation of a department of contemporary history in the University of Santiago de Compostela. One of its features was a concern about identity, which takes a great share of research carried out in Galicia. In the last years research lines have diversified, connecting with the new historiographic perspectives related to social and cultural history, as well as with new research foci, particularly studies about the francoist dictatorship and repression.

Key words: Galicia, Contemporary History, Historiography.

Minius 18, Ourense, 2010, páxs. 207-257
ISSN: 1131-5989

¹ Agradecemento aos proxectos de investigación: HMU2006-10999 da DGICYT; *La nacionalización española en Galicia*, e máis ao PGIDT06PXIB210051PR da DXID-Xunta da Galicia; *A nacionalización española en Galicia no século XIX*, dos que este traballo forma parte.

1. Introducción

A investigación histórica, cando menos a contemporaneísta, foi moi feble en Galicia ata o último cuarto do século XX en que agromaron os primeiros traballos que hoxe podemos considerar homologables. O réxime franquista supuxera, tamén neste ámbito, unha eiva que dificultou ata a súa desaparición o desenvolvemento de investigacións cun mínimo rigor científico. Nos últimos anos do franquismo e, sobre todo, a partir de 1975 iniciouse a renovación historiográfica cuxo impulso chega ata a actualidade.

Non resulta fácil facer unha aproximación á produción historiográfica contemporaneísta dos últimos trinta anos. Descartamos, por arbitraria, a división estritamente cronolóxica en décadas; a clasificación por correntes ideolóxicas ou escolas, debido á escasa definición na maioría dos casos así como certo pluralismo metodolóxico en cada un dos autores; e aínda que tratemos de agrupar os traballos en áreas temáticas, tampouco resulta moi adecuada a clasificación, nin na súa acepción máis tradicional (historia política, económica, social) como en ámbitos máis específicos (estudos agrarios, identidades) debido ao constante solapamento de temas e autores, polo que optamos por unha interpretación máis persoal, baseada na xenealoxía do presente historiográfico, sabendo que sempre é posible contrapor outras interpretacións igual ou mellor fundamentadas.

Nas seguintes páxinas tratarei de realizar un pequeno percorrido polas publicacións de historia contemporánea realizadas ao longo dos últimos decenios en Galicia, destacando aquela máis directamente relacionada coa identidade nacional. Porque, na miña opinión, a preocupación pola identidade galega, polos seus aspectos diferenciados, constituíron o pulo que alentou aos historiadores a buscar respostas no pasado que explicasen por que Galicia chegara a ser o que era no presente, aínda que a imaxe que se tivese dela non sempre fose moi axustada á realidade. Ese impulso inicial deu lugar a unha fecunda produción científica en campos como a historia agraria, a demografía histórica (migracións) ou a historia da economía industrial.

2. Os inicios dunha historiografía profesionalizada

Nun estudo aínda clave para aproximarse á historiografía galega, publicado xa hai máis de 15 anos, sinalaba Beramendi¹ a desproporción entre a escasa importancia política do galeguismo –no tempo histórico real– e a abundante produción his-

2 BERAMENDI, J. (1993).

toriográfica que xerou. O mesmo autor sinala a particularidade da historiografía profesional galega nacida no ámbito universitario nos anos finais do franquismo e marcada por unha dobre circunstancia: o compromiso político antifranquista dos entón novos historiadores e a ausencia dunha tradición historiográfica profesional, universitaria, anterior á guerra civil que (salvo estudos de prehistoria e etnografía que, por outra banda, se desenvolveron á marxe da universidade) converteu aos historiadores dos anos setenta en roturadores intelectuais xa non dun secano historiográfico, senón dun verdadeiro deserto. Neste panorama irrompeu por unha banda, o maxisterio do profesor Eiras Roel, coa súa “entusiasta conversión”, a partir de 1973, á historia cuantitativa de *Annales* (estudos demográficos e, en menor medida, económicos sobre diferentes comarcas de Galicia) que daría orixe a varias liñas de investigación, algunha como a historia do mundo rural de fecundo desenvolvemento posterior². Por outra banda, coa creación da Facultade de Económicas na USC (1968) iniciárase outra liña de investigación, sobre todo por parte de García-Lombardero quen, ademais de pioneiro na investigación da historia agraria en Galicia³, dirixiu diversas teses doutorais que abriron novas perspectivas á historia económica feita desde Galicia⁴.

A historiografía galega estivo condicionada desde os seus tardíos inicios por carencias, como as xa sinaladas de falta de tradición académica. A iso hai que sumar a escasísima influencia dalgunhas das correntes historiográficas máis importantes do século XX, como o marxismo e, ata os anos 90, dun debate intelectual profundo sobre a identidade nacional⁵. Esta última circunstancia foi bastante significativa, se temos en conta que gran parte dos que a partir dos anos setenta se iniciaban na profesión de historiadores mantiveron un compromiso antifranquista de cariz galeguista, e ata nalgúns casos abertamente nacionalista, que incidiu na súa produción historiográfica.

Beramendi⁶ sinalou grandes conxuntos temáticos na produción historiográfica destes últimos trinta anos: novas sínteses sobre a historia de Galicia buscando a lexitimidade histórica das propostas políticas democráticas; estudos de historia agraria; estudos específicos sobre o galeguismo e a súa xénese histórica... Villares⁷, pola súa banda, coincide basicamente con esta clasificación e agrupa a produción

2 QUINTANA GARRIDO, X. R. e DOMÍNGUEZ CASTRO, L. (1995).

3 GARCÍA-LOMBARDEIRO, J. (1973).

4 Entre elas, cabe destacar a de Joam Carmona Badía de 1983, unha das obras con maior influencia na historiografía económica de Galicia das últimas décadas (CARMONA BADÍA, J. (1990).

5 Un punto de inflexión neste terreo constituíuno o Congreso Internacional sobre os nacionalismos en Europa desenvolvido na USC en 1993: BERAMENDI, J., MÁIZ, R. e NÚÑEZ, X. M. (eds.) (1994).

6 BERAMENDI, J. (1993).

7 VILLARES PAZ, R. (1996).

historiográfica en tres grandes campos: estudos agrarios, sobre o *atraso* económico de Galicia, e sobre o galeguismo político; unha tipificación moi similar obviando as sínteses e obras de historia xeral de Galicia. Esta categorización é aceptable ata os anos 90 nos que, como sinalaremos máis adiante, se diversifica moito máis a produción historiográfica, con novas preocupacións por enfoques sociopolíticos máis modernos⁸.

3. Buscando a identidade agraria de Galicia e as razóns do seu atraso industrial

No conxunto de investigacións agrarias⁹ Villares agrupa os estudos sobre “o longo Antigo Réxime” nos que se inclúen tanto os traballos que seguiron as pautas metodolóxicas de Eiras Roel como aqueles que a partir dos anos 80 se sobrepuxeron aos límites destas investigacións pioneiras iniciando unha nova dinámica nos estudos de historia moderna¹⁰ e a liña de investigación iniciada polo propio Villares para a historia agraria contemporánea¹¹, superando desde entón o ríxido marco metodolóxico impulsado por Eiras. O traballo de Ramón Villares foi decisivo para o que os estudos contemporáneos desenvolvidos en Galicia desde os anos 80 dedicasen atención preferente ao mundo rural galego. Inicialmente ocupáronse de explicar o vigor da permanencia de formas propias do Antigo Réxime no campo galego ata o século XX¹², o impacto das reformas liberais na propiedade da terra¹³, a defensa campesiña das formas de propiedade comunal¹⁴ ou a transformación das formas de explotación rural¹⁵. A partir diso foron ampliando o ámbito de investigación en diversas direccións, como a historia social, estudando non só a capacidade de resistencia e adaptación do campesiñado ás novas formas do mercado capitalista¹⁶, ou as formas de organización e mobilización do campesinado¹⁷ senón tamén o

8 QUINTANA GARRIDO, X. R. (1998).

9 A mellor síntese de historiografía sobre estudos de historia agraria, ata o momento, é a realizada por ARTIAGA REGO, A. e BAZ, M. J. (1993), aínda que sería necesaria unha actualización que incluíse os últimos 14 anos que foron especialmente prolíficos neste campo.

10 SAAVEDRA, P. (1982 e 1985).

11 VILLARES PAZ, R. (1980 e 1982).

12 QUINTANA GARRIDO, X. R. (1985); LÓPEZ RODRÍGUEZ, P. (1985 e 2001); CARDESÍN DÍAZ, J. M. (1990).

13 ARTIAGA REGO, A. (1989 e 1991).

14 BALBOA LÓPEZ, X. (1989 e 1990); CABO VILLAVERDE, M. (2006a).

15 RICO, E. (1995); RICO, E. (1999); QUINTANA GARRIDO, X. R. (1991).

16 DOMÍNGUEZ CASTRO, L. (1992a); FERNÁNDEZ PRIETO, L. (1990 e 1992); CARDESÍN DÍAZ, J. M. (1996); CABO VILLAVERDE, M. (1999a); VELASCO SOUTO, C. (1995); VELASCO SOUTO, C. (2008).

17 CABO VILLAVERDE, M. (1997a, 1997b, 1998, 1999 e 2001); DOMÍNGUEZ CASTRO, L. (2005); CABO VILLAVERDE, M. e FERNÁNDEZ PRIETO, L. (1998); CABANA IGLESIAS, A. e LANERO TÁBOAS, D. (2006).

papel dos grupos dominantes¹⁸. Á súa vez, cada unha destas liñas foi xerando novos obxectos de estudo, construíndo un tecido de investigacións cada vez máis denso e ambicioso no que se entrecen outros ámbitos de coñecemento con características propias (estudos migratorios, estudos sobre a represión franquista, procesos de modernización da sociedade galega...) aos que nos referiremos máis adiante, logrando nalgúns casos unha presenza relevante na historiografía europea actual¹⁹.

O segundo campo de investigación sinalado por Villares é o constituído polo estudo do *atraso* económico de Galicia. A publicación en 1972 dun ensaio sobre este tema por X. M. Beiras no deserto intelectual do franquismo tivo unha desproporcionada influencia tanto na historiografía como, sobre todo, na política galega converténdose nun referente para unha parte importante do nacionalismo galeguista, malia as súas limitacións. Unha das investigacións históricas máis relevantes e ata certo punto influenciadas por esta liña foi a tese doutoral de Carmona²⁰, un excelente estudo sobre a crise da industria téxtil tradicional e posterior desindustrialización de Galicia, desde mediados do século XVIII ata finais do XIX. A idea do “atraso” secular de Galicia foi unha idea potente porque parecía proporcionar unha explicación global das orixes da subordinación económica da Galicia contemporánea vinculándoa implicitamente á súa dependencia política, de maneira semellante á obra de Nadal²¹ para explicar a *anomalía* española con respecto aos países de Europa Occidental. Os principais estudos que se orixinaron ao redor da idea do *atraso* ocupáronse da análise da economía galega no século XVIII, identificando factores innovadores (expansión demográfica, agraria, industrial...) que se viron frustrados no século XIX por diferentes causas (perda do mercado americano, competencia da industria téxtil catalá, excesivo peso dun sector agrario premoderno...). Soamente a partir de finais do XIX se inicia a construción dun tecido industrial moderno ao redor dos recursos pesqueiros dalgunhas localidades marítimas como Vigo. A hipótese da resistencia á modernización foi cuestionada

18 BAZ VICENTE, M. J. (1994 e 1996); VEIGA ALONSO, R. (1999); PRESEDO GARAZO, A. (1997); PRESEDO GARAZO, A. (2001).

19 Cabo Villaverde, que ten realizado un balance sobre o agrarismo en Galicia (CABO VILLAVERDE, M. (2007) estableceu tamén interesantes pontes entre as dúas principais liñas de investigación presentes na USC: a historia agraria e a investigación sobre identidades: CABO VILLAVERDE, M. (2006b); CABO VILLAVERDE, M. e MOLINA APARICIO, F. (2009). Na miña opinión representa unha nova xeración de historiadores, con sólida formación en historia agraria, pero que trascende ese campo de coñecementos para ampliar os seus límites desde unha perspectiva sociocultural e política: CABO VILLAVERDE, M. (2000; 2003; 2006; 2008); CABO VILLAVERDE, M. e CABANA IGLESIA, A. (2006); CABO VILLAVERDE, M. e MÍGUEZ MACHO, A. (2006); CABO VILLAVERDE, M., PRESEDO GARAZO, A., BERNÁNDEZ SOBREIRA, A. (1999); CABO VILLAVERDE, M. e SOUTELO VÁZQUEZ, R. (2001); etc.

20 CARMONA BADÍA, J. (1990).

21 NADAL, J. (1975).

moi pronto por algúns economistas²², nos últimos anos as investigacións de historia económica, ata as de autores que non discutiron expresamente o marco interpretativo do “atraso económico”, comezaron a proporcionar datos dunha realidade moito máis complexa e matizada. De feito produciuse certa converxencia nas explicacións sobre a “normalidade” do proceso de crecemento económico galego no primeiro terzo do século XX, truncado violentamente pola guerra civil, tanto desde os estudos de historia agraria²³ como os de historia industrial e financeira²⁴. Esta nova perspectiva histórica está dando lugar a diversas liñas de investigación novidasas, que poñen de manifesto o proceso de construción dunha sociedade complexa e moderna, moi distante dos estereotipos ruralistas (do suposto “atraso” *consustancial* da sociedade galega). Neste sentido destacan algunhas das teses defendidas nos últimos anos no Departamento de Historia Contemporánea²⁵ nas que se nos ofrece unha imaxe dinámica da sociedade galega, antes da guerra civil, que a penas difire do que sucedía noutros países europeos.

A historia económica coñeceu un importante pulo en Galicia nas últimas décadas, con aportacións especialmente relevantes de historiadores como Alonso Álvarez e Carmona Badía que superaron definitivamente a retórica do “atraso”. Alonso téñese ocupado de temas relacionados co comercio colonial e postcolonial con América e Filipinas desde o século XVI ata o século XX²⁶, e desde esa sólida base de coñecementos, ocuparse da configuración do actual tecido empresarial en Galicia²⁷. Carmona, pola súa banda, foi orientando as investigacións cara o coñecemento sistemático das orixes e evolución do tecido industrial galego e o papel protagonista xogado por algúns empresarios²⁸.

4. O galeguismo político: primeiros estudos sobre nacionalismo e identidade

O terceiro dos grandes campos de investigación comprende un conxunto de traballos relacionados coa historia política e, de xeito moi destacado, os relacionados co estudo do galeguismo. Xa se sinalou o elevado número de publicacións que se

22 COLINO SUEIRAS, X. e PÉREZ TOURIÑO, E. (1983); BARREIRO GIL, J. (1983).

23 QUINTANA GARRIDO, X. R. (1991); FERNÁNDEZ PRIETO, L. (1992, 2000 e 2007).

24 VIRÁDELLES (1996); CARMONA BADÍA, J. (2003a); NADAL, J. e CARMONA, J. (2005); CARMONA BADÍA, J. e ALONSO ÁLVAREZ, L. (2006).

25 CABANA IGLESIAS, A. (2006 e 2007); DOMÍNGUEZ ALMANSA, A. (2006 e 2009); MÍGUEZ MACHO A. (2006 e 2007); SANTOS PÉREZ, A. (2008).

26 ALONSO ÁLVAREZ, L. (1986, 1991, 1994a).

27 ALONSO ÁLVAREZ, L. (1994b, 1996, 2000); CARMONA BADÍA, J. e ALONSO ÁLVAREZ, L. (2006).

28 CARMONA BADÍA, J. (1994, 1996, 1999, 2003b, 2006); CARMONA BADÍA, J. e NADAL, J. (2005); CARMONA BADÍA, J. e ALONSO ÁLVAREZ, L. (2006).

ocuparon deste tema. Unha parte importante destes traballos, sobre todo os dos anos 70 e 80, non foron realizados por historiadores profesionais senón por intelectuais que buscaban unha autoafirmación identitaria²⁹. Tamén foi este o campo no que contamos con máis achegas realizadas desde fóra de Galicia, como as de Afonso Bozzo ou Bobillo³⁰. Se en Bozzo o pragmatismo ideolóxico sobreponse ao rigor historiográfico, en Bobillo pódense detectar limitacións derivadas dun escaso acceso ás fontes explicable en certa medida pola dificultade de emprender investigacións a distancia.

Nos anos setenta iníciase os estudos sobre o galeguismo político desde a universidade de Santiago, cos traballos pioneiros de Vilas Nogueira e Xosé Ramón Barreiro³¹. Vilas Nogueira ocupouse, nos seus primeiros traballos, das orixes e evolución do galeguismo político, interesándose máis polos aspectos ideolóxicos e xurídicos que deran orixe ao proceso autonómico durante a Segunda República; realizou interesantes achegas, sobre todo co estudo pioneiro sobre o Estatuto de Autonomía de 1936, aínda que condicionado por certo pragmatismo ideolóxico. A principal achega de Barreiro nesta etapa é o seu estudo sobre o carlismo galego, constatando o escaso apoio do campesiñado galego á causa carlista; o provincialismo, desmontando algúns dos mitos sobre o suposto “independentismo” de Antolín Faraldo e, posteriormente, o papel de absolutistas e liberais durante o primeiro terzo do século XIX. Con iso inicia unha aproximación, non sempre sistemática, á historia política do século XIX en Galicia que nalgúns casos (desafortunadamente, non en todos) terá continuidade en traballos posteriores e nas variadas e valiosas investigacións que dirixiu e promoveu; a algunha delas referirémonos máis adiante. Con todo, aínda se bota en falta o desenvolvemento e profundización en temas

29 Entre as innumerables obras de desigual interese cabe sinalar as de literatos como Casares, que publicou biografías de galeguistas ilustres como Curros Enríquez (1980), Vicente Risco e Otero Pedrayo (ambas en 1981, todas elas na editorial Galaxia de Vigo). Ensaístas como Alonso Montero (biografías sobre Rosalía de Castro e Castelao, ademais dunha monografía sobre As Irmandades da Fala). Ou o xurista e polígrafo B. Cores Trasmonte, autor de medio centenar de libros sobre diversos aspectos do galeguismo histórico. Esta produción á marxe da historiografía académica e con deficiencias metodolóxicas, aínda se mantén ata a actualidade, e cada ano xorden biografías sobre personalidades do galeguismo; algúns ensaios (poucos) teñen maior interese que outros e ata achegan algunha perspectiva interesante, por exemplo, VENTURA, J. (2000). Non faltan, tampouco, traballos máis rigorosos realizados por historiadores como por exemplo, QUINTANA GARRIDO X. R. (2009), en moitos casos publicados en relación coa conmemoración do día das letras galegas de cada ano.

30 BOZZO, A. (1976, 1977); BOBILLO, F. (1981).

31 VILAS NOGUEIRA, X. (1973 e 1975). Entre as numerosas obras de BARREIRO FERNÁNDEZ nos anos 70 e 80, sen mencionar as súas sínteses históricas da Galicia Contemporánea ou estudos de historia local, destacan os traballos sobre o carlismo galego (1976); o provincialismo (1977); liberais e absolutistas (1982), ademais dunha interesante aproximación á historiografía galega precientífica (1988).

abertos por Barreiro, como o que se apunta no seu estudo sobre liberais e absolutistas³² ou do tradicionalismo na Galicia do século XIX.

5. Do galeguismo aos problemas políticos e ideolóxicos da identidade nacional

Moi poucos anos despois dos traballos que acabamos de citar, empezan a súa produción científica Ramón Máiz e Xusto Beramendi. Ambos inician unha tarefa sistemática e metodoloxicamente mellor fundamentada, de análise e estudo do galeguismo político, desde o rexionalismo ao nacionalismo, facendo converxer dúas perspectivas complementarias (o primeiro formado en Dereito político e posteriormente especializado en Ciencia Política, e Beramendi desde a Historia Contemporánea); as súas achegas convertéronse en fundamentos sólidos para o coñecemento hoxe dispoñible da xénese e evolución do galeguismo. A obra de ambos, nas que se pode constatar a súa familiaridade coa filosofía e metodoloxía marxista, ampliouse posteriormente a outros campos de coñecemento, sobre todo aos problemas relacionados cos nacionalismos e a construción da identidade nacional, máis aló do marco galego.

Máiz ocupouse preferentemente do estudo do rexionalismo galego, especialmente do o conservadurismo tradicionalista de Alfredo Brañas que contrastou coa ideoloxía, máis liberal, de M. Murguía identificando neste autor algúns dos mitos que se converterían nos referentes básicos do nacionalismo galego da primeira metade do século XX. A partir dos anos 90 as súas investigacións abríronse a outros ámbitos temáticos, como as ideoloxías políticas durante a Revolución Francesa, o clientelismo político, republicanism, federalismo e ata o indixenismo latinoamericano, o que lle permitiu enriquecer a súa análise e explicación sobre o concepto de soberanía e os formas de lexitimación política, que influíron na súa análise histórica do nacionalismo galego. En colaboración con J. Beramendi (ambos asumiron a coordinación de diversos congresos e encontros científicos desde a segunda metade dos anos 80) deron á luz a principios dos anos 90 algunhas obras fundamentais para o coñecementos do nacionalismo galego, como o estudo sobre o pensamento político de Castelao³³, ou a análise da definición ideolóxica dos fundadores do galeguismo político³⁴. En 1997 publicou unha boa síntese dos seus

32 Malia a moi interesante revisión do liberalismo publicado recentemente: BARREIRO FERNÁNDEZ, X. R. (coord.), obra colectiva na que cabe destacar a relevante achega de VEIGA ALONSO, X. R. (2008a).

33 BERAMENDI, J. e MÁIZ, R. (1992).

34 BERAMENDI, J. e MÁIZ, R. (1993); MÁIZ, R. (1996).

traballos sobre estes temas que comprendían un estudo sobre as orixes románticas da idea de nación en Europa e a reformulación que o nacionalismo galego realizara na primeira metade do século XX³⁵. Desde entón as súas achegas á historiografía foron limitadas, xa que, como politólogo que é, centrouse preferentemente na análise de situacións máis vinculadas ao presente político, aínda que na maioría delas sigue ocupándose de identidades nacionais, conflitos políticos e propostas de organización política para resolver este tipo de situacións³⁶.

Beramendi mantivo ao longo dos últimos 25 anos unha liña continuada de investigación histórica centrada, en primeiro lugar, no nacionalismo galego e ampliando o obxecto de estudo nos últimos anos aos procesos de nacionalización desenvolvidos en España. Nos anos setenta publicara un ensaio crítico contra o dogmatismo de certas versións do marxismo³⁷, pero a partir dos primeiros anos 80 as súas investigacións centráronse no nacionalismo, e poden agruparse en tres ou catro grandes conxuntos. En primeiro lugar situamos as monografías sobre destacadas personalidades do galeguismo político nas que foi analizando detalladamente a formación e evolución da ideoloxía galeguista. Entre os autores aos que prestou máis atención está Vicente Risco, principal teórico na formación do nacionalismo galego dos anos 20 e 30, do que se ocupou amplamente na súa tese doutoral³⁸. Esta tese non foi editada na súa integridade, aínda que o esencial da investigación, así como dos seus numerosos traballos posteriores apareceron reelaborados nunha obra monumental, xustamente recoñecida e galardoada como referencia básica para o coñecemento do nacionalismo galego³⁹. Nela, ademais de recoller, revisar e ampliar o escrito desde hai máis de vinte anos (desde a Ilustración á actualidade), incorporou novas perspectivas, como a análise das bases sociais do galeguismo e as relacións deste coa sociedade. Beramendi aplica aquí, de xeito sistemático, un modelo analítico que foi elaborando a longo dos anos e que representa a súa achega máis orixinal aos estudos sobre nacionalismos en España.

A partir dos anos 80, tras os estudos sobre Risco, foi ampliando a análise á obra doutros intelectuais galeguistas por medio de diversas monografías sobre autores como Murguía, Losada Diéguez, Rosalía Castro, Otero Pedrayo, Castelao, Ramón Villar Ponte ou Alfredo Brañas. Significativamente estes traballos foron máis frecuentes na primeira etapa, cronoloxicamente falando, das investigacións sobre as ideoloxías galeguistas, desde o provincialismo ao nacionalismo. Grazas a eles, e aos

35 MÁIZ, R. (1983, 1984a; 1984b, 1990, 1998b, 2005a, 2007).

36 *Vide*, entre outras, MAIZ, R. (1998b, 2000, 2001, 2002, 2003, 2005b, 2006).

37 BERAMENDI, J. e FIORAVANTI, E. (1974).

38 BERAMENDI, J. e FIORAVANTI, E. (1981 e 1987a).

39 BERAMENDI, J. (2007).

realizados por outros autores como De Juana⁴⁰, Mato⁴¹ e Quintana⁴², ou as investigacións de Barreiro e Máiz que xa mencionamos, dispomos hoxe dunha perspectiva bastante axustada sobre as orixes e evolución do pensamento galeguista, sobre a súa complexa elaboración teórica de indubidable riqueza intelectual e sobre a súa moi limitada influencia na sociedade da súa época.

O coñecemento detallado da obra e a ideoloxía dos galeguistas foi a base imprescindible para elaborar unha explicación máis global sobre o galeguismo político, ben nalgunhas das súas etapas clave: as orixes, a Restauración, a Transición democrática e, sobre todo, a Segunda República⁴³ como no seu conxunto, desde os incertos inicios provincialistas ao nacionalismo do Partido Galeguista de Castelao⁴⁴. A obra de Beramendi afástase dos pragmatismos ideolóxicos que son tan frecuente neste tipo de publicacións⁴⁵ e, nunha evolución lóxica derivada do diálogo con outras historiografías peninsulares⁴⁶ sobre o tema, ampliou o obxecto de estudo ao estudo da dinámica xeneral de nacionalismos e rexionalismos ibéricos⁴⁷, aos procesos de nacionalización na península ibérica⁴⁸ e á fundamentación teórica dos estudos sobre identidades nacionais⁴⁹.

40 DE JUANA LÓPEZ, J. (1985).

41 MATO, A. (2000a e 2000b)

42 QUINTANA GARRIDO X. R. (2002).

43 BERAMENDI, J. (1987c, 2006b, 1990 e 1991b).

44 Ademais das obras xa citadas, sobre todo a de 2007, merece a pena destacar outras achegas, como BERAMENDI, J. (1992a, 2006a); ANGUERA, P., BERAMENDI, J. e FORCADELL C. (1994); ou BERAMENDI, J. e NÚÑEZ, X. M. (1995 e 1996).

45 Véxase unha mostra da súa preocupación polo rigor metodolóxico sobre o xeito de diferenciar a literatura nacionalista, a-científica, dos estudos sobre nacionalismos que si o son:

“1º) Que o xuízo de valor –positivo ou negativo– sexa ou non a finalidade principal. É dicir, que importe máis ou non saber se o nacionalismo en xeral, ou un tipo de nacionalismos ou un nacionalismo concreto, é bo ou malo (para a humanidade, para o progreso, para ese pobo, para o que sexa) que pescudar que é ese nacionalismo e por que é así.

2º) Que se considere que a *nación* é un ente histórico real primario e que o nacionalismo é unha consecuencia “natural” e case necesaria da existencia daquela, co que a nación ocupa o centro da preocupación teórica. Ou que, pola contra, se estime que a nación é soamente, polo menos a efectos da investigación, o centro da ideoloxía nacionalista e que, polo tanto, o ente real primario, o que existe *per se*, é o propio nacionalismo.” (BERAMENDI, J. (1995): 42).

46 A respecto dos estudos sobre nacionalismos cómpre destacar a repercusión da obra de WEBER, E. (1976) que influíu decisivamente nas novas liñas de investigación sobre os procesos de nacionalización tanto en Galicia como no resto de España (e no mundo) e que se desenvolveron, sobre todo, a partir dos anos 90 ata o momento presente. CABO VILLAVEVERDE, M. e MOLINA APARICIO, F. (2009) redactaron un excelente traballo sobre a influencia desta obra de Eugen Weber en Europa.

47 GRANJA, J. L., BERAMENDI, J. e ANGUERA, P. (2001).

48 *Vide*, entre outras: BERAMENDI, J. (2001a, 2001b, 2002a, 2002b, 2004, e 2005a).

49 BERAMENDI, J. (1994 e 2005b); e ÁLVAREZ JUNCO, J., BERAMENDI, J. e REQUEJO, F. (2005).

Ao referirnos á obra de Beramendi é inescusable mencionar tamén as súas achegas á conceptualización da historia política⁵⁰, ao coñecemento e difusión da historiografía, obxecto de diversas publicacións durante dúas décadas (anos 80 e 90), tarefa que foi complementada con achegas doutros autores, como Quintana e Domínguez⁵¹ ou Núñez Seixas⁵². E, para concluír, non podemos tampouco deixar de mencionar a súa contribución ao desenvolvemento de novos obxectos de investigación en historia política e social en Galicia, coa dirección de diversas memorias de licenciatura e teses doutorais, a algunhas das cales nos referiremos máis adiante.

6. Da identidade emigrada a América aos estudos sociais sobre os emigrantes

A partir dos anos 90 os historiadores galegos ampliaron as súas perspectivas a partir do que xa eran sólidos cimentos⁵³. Entre os temas máis relacionados coas identidades, e deixando pois á marxe o enorme pulo que adquiriron os estudos de historia rural e, noutra orde os de historia económica, na historia política préstase cada vez menos atención ás monografías sobre personalidades do galeguismo (o tema dáse por coñecido) e ábrese, en cambio, un interesante campo cos estudos sobre a emigración galega a América (ampliada posteriormente a outros fenómenos migratorios); desenvolveuse enormemente o estudo sobre os nacionalismos, non só xa sobre o galego senón que se estudan outros, tanto españois como europeos, e aos mecanismos e procesos de nacionalización por exemplo a incidencia do sistema educativo na formación de identidades⁵⁴; iníciase o desenvolvemento de estudos máis directamente vinculados á historia social, con maior autonomía das connotacións identitarias; iníciase o desenvolvemento dunha historia especificamente política⁵⁵ coa investigación sobre as principais organizacións que tiveron presenza en Galicia e, para rematar (aínda que non en sentido cronolóxico estrito) e de xeito similar ao que acontece no resto de España, comezan a plasmarse en numerosas publicacións temas relacionados coa Guerra Civil, o franquismo e a represión.

Pilar Cagiao emprendeu as súas investigacións sobre Historia de Latinoamérica, centradas inicialmente (e preferentemente) nos inmigrantes galegos en Uru-

50 BERAMENDI, J. (1999a).

51 QUINTANA GARRIDO, X. R. e DOMÍNGUEZ CASTRO, L. (1995).

52 NÚÑEZ SEIXAS, X. M. (1997a).

53 BERAMENDI, J. (1984a; 1984b; 1992b; e 1999).

54 LÓPEZ FACAL, R. (1999, 2000, 2001, 2003, 2004, 2006, 2007, 2009). LÓPEZ FACAL, R. e JIMÉNEZ (2008).

55 QUINTANA GARRIDO, X.R. (1998); MÍGUEZ MACHO A. (2006, 2007); DOMÍNGUEZ ALMANSA, A. (2006, 2009), etc.

guai⁵⁶, aínda que posteriormente se ocupou tamén doutros espazos americanos⁵⁷ e, de xeito moi particular das mulleres e a emigración americana, abrindo unha perspectiva de xénero que ata ese momento era moi infrecuente nos estudos migratorios⁵⁸. Baixo a súa dirección ou codirección presentáronse as primeiras teses doutorais en Galicia sobre historia de América co que consolidou esta área de coñecemento⁵⁹ na Universidade de Santiago. A esta tarefa contribúen outros investigadores de máis recente incorporación á universidade galega, como María Luisa Pazos⁶⁰, Rey Tristán⁶¹, Erica Sarmiento da Silva⁶², ou que non forman parte da USC, como Raúl Soutelo⁶³. Este investigador tamén se ocupou de temas relacionados coa recuperación da memoria da represión franquista, historia agraria de Galicia e fontes orais⁶⁴. Estas liñas de traballo que se mesturan, constitúen unha constante da historiografía galega recente. Por outra banda e como tratamos de mostrar, o desenvolvemento dos estudos americanistas en Galicia estivo (e aínda está) moi relacionado coa investigación sobre temas identitarios, salvo nos casos de Pazos e Rey Tristán e, case sempre, cos estudos migratorios.

Un dos autores con maior produción científica nesta etapa é Núñez Seixas quen abordou varios dos temas que mencionamos neste apartado. Desde as súas primeiras publicacións, incluíndo a súa tese de licenciatura, ocupouse da emigración galega en América. Resulta bastante significativo que a maioría destes primeiros traballos se centraron nas relacións entre o nacionalismo galego e a diáspora americana. Esta preocupación intelectual manterase desde entón aínda que aos poucos o seu interese foise desprazando a outros aspectos deste movemento migratorio, como as repercusións sociopolíticas que tivo en Galicia a emigración a América, e tamén, cada vez máis, á influencia destes emigrados galegos nos países de acollida⁶⁵.

A análise dos fenómenos identitarios e dos nacionalismos constitúe a parte fundamental da produción de Núñez Seixas. Referímonos ata aquí aos seus tra-

56 CAGIAO VILA, P. (1989; 1990a; 1990b; 1996).

57 CAGIAO VILA, P. (1992, 1999) CAGIAO VILA, P. e PÉREZ REY, N. (2009).

58 CAGIAO VILA, P. (1997, 2001, 2008); PAZOS PAZOS, M.L. (2008).

59 VILLAVARDE GARCÍA, E. (1998), codirixida con Beramendi; VILA ALVAREZ, J. M. (2000); REY TRISTÁN, E. (2002) codirixida con Núñez Seixas; FACAL SANTIAGO, S. (2003).

60 PAZOS PAZOS, Mª L. (1999, 2000, 2008); PAZOS PAZOS, Mª L. e CASTRO GONZÁLEZ, M. (2007).

61 REY TRISTÁN E. (2002); colabora habitualmente con Pilar Cagliao, por exemplo: CAGIAO VILA, P. e REY TRISTÁN E. (coords.) (2007).

62 SARMIENTO DA SILVA, E. (2006, 2007).

63 SOUTELO VÁZQUEZ, R. (1998, 2006).

64 SOUTELO VÁZQUEZ, R. (1999; 2005); CABO VILLAVARDE, M. e SOUTELO VÁZQUEZ, R. (2001); NÚÑEZ SEIXAS, X. M. e SOUTELO VÁZQUEZ, R. (2005).

65 NÚÑEZ SEIXAS, X. M. (1990, 1992a, 1998a; 1999a; 1999b; 2002a; 2003a; 2005a, 2006a); NÚÑEZ SEIXAS, X. M. e SOUTELO VÁZQUEZ, R. (2005); NÚÑEZ SEIXAS, X. M. e FARIÁS R. (2009).

ballos sobre a emigración galega a América, aínda que en bastantes deles se ocupa tamén dos aspectos políticos e ideolóxicos da identidade nacional dos emigrantes-inmigrantes galegos.

7. Do estudo sobre nacionalismo a investigar os nacionalismos

Desde 1991 Núñez Seixas publicou un centenar de traballos nos que se ocupa da cuestión nacional. Cabe destacar, en primeiro lugar, o escaso número deles dedicados a persoeiros concretos do galeguismo, o que apuntaría cara a un certo esgotamento do tema por parte dos historiadores profesionais. Destaca, en segundo lugar, o menor peso que ocupa especificamente o galeguismo fronte ao crecente interese por outros nacionalismos españois, tanto subestatales como polo españolismo, e case na mesma proporción, investigacións sobre outros nacionalismos europeos, algo pouco frecuente na historiografía española. Núñez Seixas, licenciado na universidade de Santiago de Compostela cunha tese de sobre o galeguismo entre os emigrantes á rexión da Prata, realizou posteriormente a súa investigación doutoral no Instituto Universitario Europeo de Florencia sobre os nacionalismos europeos de entreguerras⁶⁶, apuntando así as grandes liñas preferentes do que constituirá, ata o momento, a súa traxectoria investigadora. Con estes traballos, xunto aos mencionados de Beramendi, amplíase definitivamente o marco metodolóxico dos estudos sobre nacionalismos en Galicia, que se nunha primeira fase se ocuparon das formulacións teóricas dos seus primeiros ideólogos para, posteriormente ocuparse de explicacións máis globalizadas, alcanzaron a súa madurez cando transcenden o marco territorial de Galicia e buscan interpretacións máis amplas en relación con fenómenos similares que se dan no resto de España⁶⁷ e do mundo.

Desde os primeiros traballos de Núñez sobre o galeguismo político o seu marco explicativo transcende aos factores endóxenos, establecendo relacións comparativas con outros movementos nacionalistas. Publicou unha síntese moi útil sobre os nacionalismos españois e, ademais de ocuparse das relacións exteriores do catalanismo e o vasquismo, investigou tanto os nacionalismos periféricos como o discurso patriótico español, e as súas mutuas relacións e influencias, incluíndo a súa evo-

66 NÚÑEZ SEIXAS, X. M. (1992b).

67 NÚÑEZ SEIXAS, X. M. (2006b, 2006f, 2007a) entrelaza dúas perspectivas historiográficas: os estudos sobre nacionalismos (confrontación ideolóxica, procesos de identificación social...) coa historia social e cultural da Guerra Civil, plasmando así o desenvolvemento historiográfico contemporaneísta, no que se van entretecendo os obxectos de estudo para poder analizar e comprender mellor un pasado complexo.

lución a partir da transición democrática. Con Xusto Beramendi compartiu varios traballos entre os que se atopa unha boa síntese divulgativa sobre o nacionalismo galego. As súas numerosas publicacións sobre nacionalismos non españois, sobre os que tamén editou outra síntese así como a difusión en Europa dos problemas relacionados coa construción nacional e os nacionalismos en España, ou a revisión historiográfica que ten realizado sobre este tema, contribuíron decisivamente, na miña opinión, a que os estudos históricos que se realizan desde Galicia sobre as identidades nacionais alcancen unha sólida madurez⁶⁸.

No prolífico traballo de investigación de investigacións de Núñez Seixas habería que incluír temas ata agora inusuais na historiografía galega como os dedicados á División Azul a partir da consulta de arquivos alemáns⁶⁹ nunha perspectiva de historia social e cultural da guerra polos que camiña neste momento un sector relevante da historiografía alemá⁷⁰.

8. Unha historia política e social renovada

A partir dos anos 90 consideramos pois que tanto os estudos agrarios como sobre o nacionalismo galego alcanzaron un elevado grao de desenvolvemento e, a partir deles empezaron a desenvolverse outros campos de investigación histórica. Aínda que non é posible establecer ríxidas separacións cronolóxicas nin temáticas, pódese constatar un notable incremento dos traballos sobre movementos sociais, as organizacións políticas⁷¹ ou sindicais, elites⁷², dirixentes políticos⁷³, marxina-dos, institucións e procesos de institucionalización política⁷⁴, etc., tanto por parte dos historiadores xa mencionados como polos que empezaron a súa vida profesional posteriormente. A publicación nunha obra colectiva en homenaxe ao profesor Pose⁷⁵ plasmou, en certa medida, o xiro que se produciu xa na historiografía galega, dando a coñecer as novas liñas de traballo que se estaban desenvolvendo, e a

68 NÚÑEZ SEIXAS, X. M. (1990; 1992c; 1993a; 1993b; 1994a; 1994b; 1995a; 1995b; 1996a; 1996b; 1997b; 1998b; 1998c; 1999a; 1999c; 1999e; 2001a; 2001b; 2001c; 2001d; 2002b; 2002c; 2003a; 2004a; 2004c; 2004b; 2005b; 2006b, 2007c; 2006c; 2007b; 2007c; 2007d; 2008c).

69 NÚÑEZ SEIXAS, X. M. (2005d, 2005e, 2006d, 2006e, 2005d, 2007f, 2008b).

70 Ademais da alusión en IGGERS, G. (1998): 113-117, o tema da historia militar trátase de xeito máis específico en ZIEMANN B. e KÜHNE, Th. (eds.) (2003).

71 SANTIDRIÁN ARIAS, V. (2002); MÍGUEZ MACHO A. (2006, 2007a, 2007b).

72 VEIGA ALONSO, X. R. (2008b).

73 BARRAL MARTÍNEZ, M. (1998, 2005, 2006); PRADO, A. (2000, 2005); VIVEIRO MOGO, P. (2020a, 2002b); DOMÍNGUEZ CASTRO, L. (2005); ALONSO GARCÉS, N. (2007).

74 DOMÍNGUEZ CASTRO, L.; QUINTANA GARRIDO X. R. (2005); DE JUANA LÓPEZ, J. e PRADA RODRÍGUEZ, J. (2006).

75 BALBOA LÓPEZ, X. e PERNAS OROZA, H. (coords.) (2001).

crecente importancia das perspectivas de historia social, cultural e política⁷⁶ que transcenderon os estudos agrarios e políticos que ata entón absorberan a maior parte da produción historiográfica.

Grazas a este novo pulo podemos hoxe empezar a coñecer o papel xogado polas grandes correntes ideolóxicas e por algunhas das principais organizacións políticas contemporáneas. Felipe Castro⁷⁷ estudou o papel das elites políticas conservadoras na provincia de Pontevedra, na época da Restauración. González Probados⁷⁸ ocupouse de estudar o socialismo durante a segunda república. Dionisio Pereira ocupouse do movemento obreiro e, de maneira específica, do anarquismo en Galicia e tamén da represión durante a guerra civil⁷⁹. A historia social, referida ao movemento obreiro, contou con aportacións notables, como a de Alonso sobre a Fábrica de Tabacos de A Coruña⁸⁰, ou a máis recente da profesora Margarita Vilar, da Universidade da Coruña, sobre o mercado de traballo no primeiro franquismo⁸¹.

X. Prada estudou o proceso de reacomodación na provincia de Ourense das elites políticas e sociais que apoiaran á Ditadura de Primo de Rivera (Upetismo-Somatén-Unión Monárquica Nacional) no calvosotelismo, tamén os sectores católicos e da Falanxe ata a súa disolución no conglomerado de FET-JONS en 1937⁸² e de maneira moi destacada da represión franquista na mesma provincia⁸³. E. Grandío ocupouse por unha banda de CEDA e as dereitas na etapa republicana por outra do republicanismo, e máis recentemente ven investigando de xeito sistemático a represión franquista durante a Guerra Civil e inmediatea postguerra⁸⁴ formando parte do grupo de historiadores (xunto con Fernández Prieto, Prada, Pereira e Souto) que, de forma rigorosa, suman os seus esforzos profesionais ao traballo habitualmente máis amateur “de recuperación da memoria histórica” ao que logo nos referiremos.

Pola súa banda, José Gómez Alén e Víctor Santidrián estudaron o sindicalismo de CC.OO. durante o franquismo e a transición democrática⁸⁵. V. Santidrián, ademais, a historia do PCE en Galicia⁸⁶ recuperou testemuños da represión franquista

76 QUINTANA GARRIDO X. R. (1998); NÚÑEZ SEIXAS, X. M. (2008a).

77 CASTRO PÉREZ, F. (2002 e 2004).

78 GONZÁLEZ PROBADOS, M. (1982, 1988, 1992a e 1992b).

79 PEREIRA, D. (1992a; 1092b, 1994; 1998, 2003), PEREIRA D. e FERNÁNDEZ, E. (2004).

80 ALONSO ÁLVAREZ, L. (1998).

81 VILAR RODRÍGUEZ, M. (2009).

82 PRADA RODRÍGUEZ, J. (2005a, 2006a, 2008a, 2008b); PRADA RODRÍGUEZ, J. e DE JUANA, J. (2002); LÓPEZ DÍAZ, M. (2007).

83 PRADA RODRÍGUEZ, J. (2002, 2004, 2005b, 2006a, 2006b, 2006c, 2007a); PRADA RODRÍGUEZ, J. e DE JUANA, J. (2006); PRADA RODRÍGUEZ, J., RODRÍGUEZ TEJEIRO, D. e DE JUANA LÓPEZ, J. (2005).

84 GRANDÍO SEOANE, E. (1998; 1999; 2000; 2006a; 2006b; 2006c, 2008).

85 GÓMEZ ALÉN, J. (1992 e 1995); e GÓMEZ ALÉN, J. e SANTIDRIÁN, V. (1996 e 1997).

86 SANTIDRIÁN ARIAS, V. (2002).

aos que aludiremos máis adiante. Resulta encomiable o labor realizado desde a Fundación 10 de Marzo poñendo a disposición dos historiadores os seus fondos do arquivo histórico de CC.OO. e promovendo a publicación de obras sobre historia do sindicalismo e o movemento obreiro⁸⁷. A Fundación Luis Tilve, da UXT (www.fundacionluistilve.org) ten iniciado tamén un labor de documentación e edición relacionado co movemento obreiro en Galicia⁸⁸. Pero entre os traballos de documentación para historia social contemporánea, cómpre destacar o arquivo de fontes orais Historga⁸⁹ que constitúe a base de datos máis importante do seu xénero dipoñible en Galicia e unha das máis importantes de España.

Os estudos sobre os mecanismos de adoutrinamiento e control social do franquismo, enriquecéronse coas achegas de Domínguez⁹⁰, Prada⁹¹, Rico⁹², Collarte⁹³, Lanero⁹⁴, Ana Cabana⁹⁵ ou Antonio Míguez⁹⁶. Con todo, aínda se constatan importantes lagoas que impiden polo momento realizar unha interpretación de conxunto sobre algunhas organizacións e ideoloxías políticas. Por exemplo, sobre o republicanismo, a pesar dos traballos de Grandío⁹⁷ e dos de Xan Moreno⁹⁸ sobre o republicanismo federal e a I Internacional que foron pioneiros pero que, desafortunadamente, non tiveron continuidade. Mención aparte merecen as achegas do historiador francés G. Brey⁹⁹ sobre as orixes do movemento obreiro na Coruña, ou a súa síntese sobre historia social de Galicia ata a Guerra Civil, en tanto que constitúe un dos escasos investigadores non españois que se interesan pola historia contemporánea de Galicia.

87 BARRERA, E., PILLADO, R. e TORREGROSA J. (2005); REY CASTRO, L. (2005); RODRÍGUEZ GALLARDO, A. (2005); SIMÓN LORDA, D. (2003), etc.

88 ROMERO MASLÁ, A. (2003).

89 O Fondo HISTORGA (Historia Oral de Galicia) foi creado a finais dos anos 80 pola profesora da USC Isaura Varela coa colaboración de Marc Wouters e de Xurxo Pantaleón, dispón na actualidade dunha inestimable colección que xa supera as 1.500 entrevistas, poñendo á disposición de todos testemuñas sobre aspectos centrais da historia recente de Galicia. Á modo de exemplo, compre salientar o fondo de máis de 350 gravacións en torno á *guerra civil e ó exilio*, as máis de 700 entrevistas sobre a *emigración a América*, ás que aínda hai que sumar as relativas á *emigración a Europa e os fluxos migratorios interiores*, as igualmente ricas testemuñas sobre a conflictividade política e social rexistrada no *Franquismo e na Transición*, ou as referentes á *vida cotián*, á *alimentación*, ou á *educación* en Galicia: http://www.usc.es/hcdep/fondos_documentais/historga.htm

90 DOMÍNGUEZ CASTRO, L. (1999).

91 PRADA RODRÍGUEZ, J. (2002; 2004 e 2005b, 2008a).

92 RICO, E. (2000, 2001, 2005).

93 COLLARTE PÉREZ, A. (2006).

94 LANERO TÁBOAS, D. (2005, 2008).

95 CABANA IGLESIAS, A. (2006).

96 MÍGUEZ MACHO A. e MOLINA APARICIO, F. (2008).

97 GRANDÍO SEOANE, E. (2004, 2005, 2006a e 2006b).

98 MORENO GONZÁLEZ, X. (1984, 1990 e 2001).

99 BREY, G. (1982, 1992, 2001 e 2005).

Outras campos pendentes dunha investigación máis profunda serían o liberalismo político, do que contamos con algúns estudos puntuais, como os realizados por Barreiro¹⁰⁰, ou algún outro máis específico¹⁰¹; tampouco se estudou suficientemente a evolución da ideoloxía tradicionalista e do pensamento conservador desde o XIX ao XX. Resulta paradoxal que non existan máis que estudos fragmentarios do pensamento conservador e da dereita política que durante tanto tempo foron socialmente hegemónicos. Esta é unha das grandes carencias da historiografía contemporaneísta que se fai en Galicia e, polo momento, a pesar das achegas de Grandío ou Prada, non se albisca que poidamos contar pronto cunha explicación global ampla e suficiente. Mentres coñecemos ata o detalle a vida de personaxes secundarios do galeguismo político e cultural, e empezamos a ter unha valoración bastante axustada da atrocidade da represión franquista, aínda o ignoramos case todo dos apoios sociais reais e dos mecanismos xeradores de consenso cos que contaron o sistema político da Restauración, a ditadura de Primo de Rivera (como explicar suficientemente o colaboracionismo do máis destacado líder agrarista?), o franquismo e os sucesivos gobernos conservadores tras a transición democrática¹⁰²; tampouco coñecemos ben a influencia real do clero, os mestres ou as institucións culturais de ámbito local (casinos, ateneos, sociedades recreativas, etc.) ou os diversos medios de prensa escrita en conformar correntes de opinión e incidir no comportamento político da sociedade galega¹⁰³.

Con todo a investigación empezou a ocuparse da dinámica social e os conflitos nalgunhas cidades como Santiago de Compostela¹⁰⁴ e Vigo¹⁰⁵; Ourense¹⁰⁶; e en menor medida na Coruña¹⁰⁷ e bastante menos en Lugo¹⁰⁸. Estes estudos, así como os xa citados (ao referirnos á evolución da investigación a partir dos estudos de historia agraria¹⁰⁹) contribuíron a afastar os tópicos que identificaban á sociedade galega co mundo rural, aínda que o estado dos coñecementos neste ámbito é aínda limitado. Ao fío dos estudos sobre dinámicas sociais urbanas iniciouse tamén unha liña de investigación específica sobre a historia das mulleres que, ademais

100 BARREIRO FERNÁNDEZ, X.R. (coord.) (2008); VEIGA ALONSO, R. (2008).

101 MATO, A. (1993).

102 Constitúe case unha excepción o traballo de PRADA RODRÍGUEZ, J., SOUTELO VÁZQUEZ, R., e DE JUANA LÓPEZ, J. (1995).

103 DE JUANA LÓPEZ, J. (1990, 2002); PRADA RODRÍGUEZ, J. e DE JUANA LÓPEZ, J. (2002).

104 DOMÍNGUEZ CASTRO, L. (1992b); DOMÍNGUEZ CASTRO, L.; QUINTANA GARRIDO, X. R. (2001); PERNAS OROZA, H. (1992, 1998 e 2001)

105 FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, M. (1997 e 2005); PANTOJA VILLAR, J.C. (1999).

106 VALCÁRCCEL LÓPEZ, M. (1992). PRADA RODRÍGUEZ, J. (2007b).

107 BLANCO LOURO, F. (2001).

108 SOUTO BLANCO, M. J. (2001).

109 CABANA IGLESIAS, A. (2006 e 2007); DOMÍNGUEZ ALMANSA, A. (2006 e 2009); MÍGUEZ MACHO A. (2006 e 2007); SANTOS PÉREZ, A. (2008).

das achegas xa mencionadas de Pilar Cagiao en relación coa emigración americana, ou do traballo de Mª Jesús Souto¹¹⁰ sobre un episodio de resistencia de mulleres campesiñas na postguerra (que recorda as protestas que se realizaban durante as crises de subsistencia do Antigo Réxime), ocupouse, ata este momento, do problema da prostitución¹¹¹; tamén se realizou algunha aproximación máis xeral sobre a situación das mulleres traballadores en diversos medios urbanos¹¹². Os traballos de Mª Luísa Muñoz sobre a industria conserveira en Galicia participan tamén desta perspectiva de xénero, nun sector no que o traballo das mulleres representa unha abrumadora maioría¹¹³.

A partir do ano 2000 apareceron varias publicacións que analizan a dinámica política e a influencia social de certas institucións do Estado, sobre todo o papel desempeñado polas Deputacións Provinciais¹¹⁴ estudos que, en certa medida, conectan coa análise de redes clientelares¹¹⁵ e cos procesos de institucionalización do Estado liberal¹¹⁶.

A confluencia da historia social coa nova historia cultural está producindo un coñecemento máis matizado e complexo do pasado, con novos obxectos de estudo, como a historia social do deporte¹¹⁷, ou que proporcionan claves explicativas máis suxerentes sobre temas, como o movemento obreiro, que ata o momento tiveran unha lectura máis lineal¹¹⁸. Esta confluencia de historia social e cultural, a partir dos estudos de historia agraria centrados na época franquista abriron tamén novas perspectivas na análise da represión no campo galego, e está comezando a analizarse o perido da transición democrática postfranquista¹¹⁹.

9. Historia da represión franquista e recuperación da memoria histórica

Deixei para o final o que constitúe posiblemente o obxecto de investigación con maior expansión na actualidade, os chamados “estudos sobre a memoria históri-

110 CAGIAO VILA, P. (1997, 2001, 2008); PAZOS PAZOS, M.L. (2008); SOUTO BLANCO, M.J. (2003, 2008).

111 PERNAS OROZA, H. (2003a); FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, M. (1998).

112 PERNAS OROZA, H. (2003b); PANTOJA VILLAR, J.C. (2001); BLANCO LOURO, F. (1996).

113 MUÑOZ ABELEDO, L.M. (2003a, 2003b, 2005).

114 PRADO, A. (2000); GRANDÍO SEOANE, E. (2004).

115 VEIGA ALONSO, X.R. (1996); GARCÍA LÓPEZ, E. (2001); CASTRO PÉREZ, F. (2004); BARRAL MARTÍNEZ, M. (2005).

116 BARREIRO FERNÁNDEZ, X.R. (2001); VIVEIRO MOGO, P. (2002a, 2002b, 2004 e 2005); LÓPEZ DÍAZ, M. (2007).

117 DOMÍNGUEZ ALMANSA, A. (2009).

118 MÍGUEZ MACHO, A. (2006 e 2007a).

119 CABANA IGLESIAS, A. (2007); CABANA IGLESIAS, A. e LANERO TÁBOAS, D. (2006); LANERO TÁBOAS, D. (2006, 2007, 2009a, 2009b); MÍGUEZ MACHO, A. (2008).

ca” que se ocupan das vítimas da represión durante a guerra civil e o franquismo. Resulta inadecuado, por impreciso, identificar a “memoria histórica” tan só cos estudos sobre a represión franquista, nin sequera só coa historiografía sobre este tema, porque reparar a inxustiza cometida coas vítimas da violencia (que é o que implica o desexo de “recuperar a memoria”) non compete só aos historiadores. Os historiadores profesionais que se dedican a investigar a represión dese período non adoitan aceptar que se lles encasille baixo esa denominación (“recuperación da memoria”) aínda que o seu traballo se relacione e sirva para atender o crecente interese social polas dimensións e responsabilidades dunha violencia brutal, un coñecemento que se subtraeu non só ás vítimas directas que esixen unha reparación moral, senón a toda a sociedade.

A primeira aproximación ao tema da represión franquista realizouse a partir de fontes orais, dando lugar a unha obra¹²⁰ que abriu o camiño a traballos posteriores nos que non sempre se aprecia o necesario rigor. Pero, antes (e despois¹²¹) de ocuparse da represión franquista os historiadores galegos interesáronse en maior ou menor medida pola Segunda República e a Guerra Civil, con traballos de desigual interese, a maioría deles de ámbito local, aínda que contamos xa con algunha síntese de calidade aceptable¹²².

Cabe sinalar con todo, que a pesar das orixes galegas de Pío Moa¹²³, polo menos de momento non se produciu en Galicia o fenómeno mediático da pseudo-historia revisionista que pretende lexitimar a sublevación e a ditadura franquista, pero, aínda así, non sempre chegaron ao público os estudos máis rigorosos sobre o franquismo e a represión realizados cunha metodoloxía seria e homologable, fronte á avalancha de voluntariosas aproximacións de historiadores afeccionados ou publicistas de ocasión.

Quizá neste tema se faga notar aínda máis que noutros un mal que nin só afecta á historiografía, nin só á contemporeísta, nin tampouco só á galega: A existencia, por unha banda, dunha gran produción editorial que depende de institucións políticas como concellos, deputacións ou o propio goberno galego (a Xunta é a maior empresa editorial de Galicia) cuxas edicións decídense máis por afinidades políticas ou persoais que por un mínimo criterio de calidade ou interese científico.

120 WOUTERS, M. (ed.) (1993).

121 PRADA RODRÍGUEZ, J. (2006a; 2007b; 2008a; 2008b).

122 VELASCO SOUTO, C. (2000 e 2006). Nesta última obra (*1936: represión e alzamento militar en Galicia*) recóllense datos sobre a represión franquista doutros investigadores, aínda que non sempre os máis recentes, polo que foi superada por outras obras como as de GRANDÍO SEOANE, C. (2006c) ou DE JUANA LÓPEZ, J. e PRADA RODRÍGUEZ, J. (coords.) (2006).

123 P. MOA (2005) relatou que, tras abandonar os GRAPO, aproximouse ao nacionalismo galego radical, un dato máis para a súa extravagante evolución ideolóxica pero que nada parece haberlle achegado á súa peculiar interpretación do pasado.

co. Tampouco existen revistas especializadas de ámbito galego que utilicen os estándares usuais das publicacións científicas, como a selección de orixinais a partir de varios informes de asesores anónimos¹²⁴. Por outra banda o mercado editorial privado é raquíutico, a súa supervivencia depende de subvencións públicas e tamén está condicionado por pragmatismos de todo tipo, malia o meritorio esforzo que durante moitos anos realizou a editorial O Castro, que padeceu serios problemas de comercialización e ditribución, e as máis profesionais, como Galaxia e Xerais, nas que os libros de historia supoñen unha reducida porcentaxe das súas publicacións. O resultado é unha falta de criterios no que se publica e difunde; os lectores non especialistas non adoitan ter fácil distinguir entre traballos avalados por unha metodoloxía histórica contrastada e obras apoloxéticas, superficiais ou carentes do menor rigor. Isto non significa que todas as obras de historiadores non profesionais carezan de valor, por exemplo a de Luís Lamela, un precursor na investigación da represión franquista na provincia da Coruña, achegou numerosos datos e bastante información¹²⁵.

Entre os historiadores profesionais Mª Jesús Souto dedicou a súa tese de doutoramento á represión franquista na provincia de Lugo, continuando esta liña de investigación en traballos posteriores¹²⁶. Emilio Grandío, pola súa banda, ocupouse da edición dun estudo sistemático sobre a represión na provincia da Coruña na que se depuraron e actualizado os datos dispoñibles ademais de formular unha interpretación sobre a construción do mito da Guerra Civil en Galicia¹²⁷. Ricardo Gurriarán ocupouse da represión na Universidade de Santiago, dentro dunha máis ampla investigación sobre a evolución desta institución (1900-1940)¹²⁸. Víctor Santidrián, desde a Fundación 10 de Marzo (institución que desenvolve un meritorio labor na investigación relacionada coa historia do movemento obreiro e antifranquista en Galicia), emprendeu pola súa banda un minucioso labor de recollida de testemuños de vítimas da represión e de loitadores antifranquistas, algunhas das cales empezáronse a publicar tamén nestes últimos anos¹²⁹. Xulio Prada,

124 Malia a calidade das dúas publicacións de referencia en Galicia: *Semata* (da USC) e *Minius* (da Universidade de Vigo), pero que aínda non cumpren cos estándares internacionais, polo que non están indexadas nos principais Bases de Datos de referencia mundial nin europea (ERIH).

125 LAMELA GARCÍA, L. (1991, 2002, 2005a, 2005b).

126 SOUTO BLANCO, M.J. (1998, 1999, 2006a, 2006b, 2008).

127 GRANDÍO SEOANE, E. (2006c; 2008).

128 GURRIARÁN, R. (2009).

129 SANTIDRIÁN ARIAS, V. (ed.) (2000, 2004, 2005); SIMÓN LORDA, D. (2003); REY CASTRO, L. (2005); RODRÍGUEZ GALLARDO, A. (2005); BARRERA, E. et al. (eds.) (2005); MARTÍNEZ AGUIRRE, R. e RODRÍGUEZ GALLARDO, A. (2009).

ademais de estudar a etapa republicana e a represión franquista en Ourense¹³⁰, ocupouse tamén (xunto con De Juana) de coordinar unha síntese sobre a represión franquista cos datos dispoñibles para toda Galicia que, polo momento, constitúe a obra máis exhaustiva coa que contamos¹³¹.

Así como indicamos antes que o libro-homenaxe ao profesor Pouse reflectira o xiro dos historiadores galegos cara ás análises sociopolíticas do pasado, nos estudos de recuperación da memoria histórica sobre a represión franquista tivo gran importancia o congreso celebrado en 2003 en Narón¹³², no que se deron cita historiadores profesionais e amateurs, deixando constancia do estado dos coñecementos ata ese momento e consolidando definitivamente esta liña de traballo que segue en expansión. Xosé Manuel Suárez foi un dos historiadores que promoveron este encontro e autor dalgúns traballos de interese, tamén sobre a provincia da Coruña¹³³.

O proxecto de investigación máis ambicioso que se ten posto en marcha ata o momento sobre a represión franquista é o que leva por título *As vítimas, os nomes, as voces e os lugares* que naceu en 2006¹³⁴. Trátase dun proxecto interuniversitario dirixido e coordinado por Lourenzo Fernández Prieto e que reúne aos principais investigadores que se dedican en Galicia a este tema. En certa medida este proxecto marca un xiro na traxectoria dalgúns investigadores da USC que se ocuparan fundamentalmente da historia agraria e, a partir dos estudos sociais sobre o campesiñado galego estanse ocupando agora da represión franquista¹³⁵. Participan no proxecto diversos especialistas das tres universidades galegas, como Emilio Grandío¹³⁶, Mª Jesús Souto¹³⁷, Julio Prada¹³⁸ ou Dionisio Pereira¹³⁹. Este proxecto está abrindo novas perspectivas indagando, por exemplo, sobre as orixes da violencia política que confluíu na represión franquista¹⁴⁰.

130 PRADA RODRÍGUEZ, J. (2004a, 2006c, 2006d); PRADA RODRÍGUEZ, J., RODRÍGUEZ TEJEIRO, D. e DE JUANA LÓPEZ, J. (2005).

131 DE JUANA LÓPEZ, J. e PRADA RODRÍGUEZ, J. (coords.) (2006).

132 BARRERA, E., FERNÁNDEZ, E., SUÁREZ X.M. e SANTALLA M. (eds.) (2005).

133 SUÁREZ MARTÍNEZ, X.M. (1995, 2002, 2006). Manuel Suárez ten unha páxina web dedicada á Guerra Civil e a represión na provincia de A Coruña [<http://www.terra.es/personal/suar-xm/>].

134 <http://www.nomesevoces.net>

135 FERNÁNDEZ PRIETO, L. (1988; 1993; 2006; 2007).

136 GRANDÍO SEOANE, E. (2000, 2001, 2004, 2006c, 2007, 2008).

137 SOUTO BLANCO, M.X. (1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2003, 2006a, 2006b, 2006c, 2006d, 2008a, 2008b).

138 Ademais da bibliografía xa mencionada, PRADA RODRÍGUEZ, J. (2003a, 2003b, 2004b, etc.).

139 PEREIRA, D. (2004, 2005, 2006, 2008, 2009).

140 MÍGUEZ MACHO, A. (2009).

Non mencionamos outros traballos de historia da educación, como as realizadas por Porto Ucha¹⁴¹, Antón Costa¹⁴² ou Otero Urtaza¹⁴³, porque polo xeral apártanse da metodoloxía habitual entre os historiadores contemporaneístas; quizá sería desexable unha maior aproximación desa historiografía a unha perspectiva social da cultura, antes que a unha historia erudita da sociedade. Como tampouco tratamos doutro tipo de temáticas que se desligan máis da historia política e social como, por pór un exemplo, a historia da cultura do viño e a alimentación posta en marcha por Xavier Castro desde hai máis dunha década¹⁴⁴ que se aparta da metodoloxía habitual da historiografía agraria¹⁴⁵ entrando en ámbitos da historia cultural. Tampouco podemos sequera mencionar as numerosísimas monografías e estudos puntuais de historia local, de desigual calidade e valor, pero que resultan imprescindibles para o proceso de construción dun coñecemento histórico renovado; sen negar a súa validez en moitos casos, interesábanos máis resaltar aquí a importancia que tivo a identidade galega, real ou imaxinada que para o caso é igual, no desenvolvemento da historiografía.

10. Para concluír: historia e identidade

A partir dos anos setenta formouse en Galicia a primeira xeración de historiadores conectados coas correntes historiográficas europeas da época que superaron as narrativas románticas nas que conformaran a imaxe mítica do pasado; imaxes formuladas a partir do século XIX e difundidas polo nacionalismo galego de preguerra que se mantivo vivo no exilio. Pero ao mesmo tempo esa mesma xeración, ideolóxicamente enfrontada ao franquismo e identificada co galeguismo, buscaba no pasado os elementos dunha identidade que xustificasen un proxecto político propio. Rexeitado o etnicismo romántico, a historiografía política ocupouse, preferentemente, das orixes e desenvolvemento de antecedentes políticos autonomistas ou nacionalistas pero en calquera caso progresistas; o rexeitamento do franquismo condicionou, na miña opinión, o escaso interese dos historiadores galegos por investigar a base social do pensamento conservador, como indiquei antes. Outros historiadores, vinculados aos estudos económicos buscaban explicacións do “atraso secular” de Galicia na súa subordinación política ao Estado

141 PORTO UCHA, A.S. (1986, 2004, 2005, 2009); PORTO UCHA, A.S. e IGLESIAS SALVADO, J.L. (2008a, 2008b).

142 COSTA RICO, A. (1997a, 1997b, 2009); BRAGADO RODRÍGUEZ, M. e COSTA RICO, A. (1998).

143 OTERO URTAZA, E. (1994, 2008).

144 CASTRO PÉREZ, X. (2001, 2006); CASTRO PÉREZ, X. e BOUZA PÉREZ, M. (2007).

145 DOMÍNGUEZ CASTRO, L. (1992, 1995, 2000).

centralista, mentres que os seus colegas da Facultade de Xeografía e Historia de Santiago (a única que existía por aquel entón) emprenderon a tarefa complementaria de indagar sobre as razóns da longa pervivencia das formas tradicionais no mundo rural galego. En ambos os casos subxacía a identificación de Galicia co mundo rural tradicional, herdanza da mitificación romántica realizada polo galeguismo histórico.

Os resultados das investigacións modificaron as hipóteses iniciais e os prexuízos arraigados. Un mellor coñecemento da sociedade e a economía galegas desenterrou os tópicos sobre o “inmovilismo” agrario e mostrou o gran dinamismo de certos sectores campesiños, urbanos e a forte puxanza das industrias vinculadas ao sector pesqueiro a partir do último terzo do século XIX e ata a guerra civil. Pola súa banda, os estudos sobre o nacionalismo galego serviron tamén para superar definitivamente (no mundo académico) o pragmatismo e os mitos románticos. Foi pronto substituído por unha análise da natureza política contemporánea deste fenómeno, condicionado por dinámicas sociais complexas; as disparidades con outros movementos nacionalistas ibéricos explicáronse mellor polas diferentes dinámicas sociais (que se procuraron coñecer mellor) e non xa por algún tipo de esencia ancestral ou carácter inmanente.

A historiografía máis recente ocúpase pois, en maior medida, de entender como e por que foi evolucionando a sociedade galega e pór a disposición da xente explicacións que permitan reflexionar sobre o presente; na medida en que se comprenda por que chegamos a ser como somos, a sociedade será máis libre para decidir o camiño que quere emprender, para construír ou modificar a súa propia identidade.

Sinalamos antes que aínda existen carencias importantes na historiografía política galega, carencias por outra banda bastante similares ás doutras partes de España (sobre o liberalismo político, o republicanismo ou as tradicións conservadoras). Pero quizá a gran investigación pendente na historia política de Galicia e de España, que en certo medida comprenderíaa a todas, sería un estudo xeral sobre o longo proceso de superación das lealdades propias do Antigo Réxime, desde a subordinación dos individuos á comunidade local, ao señor, á Igrexa, ao Monarca, ata a construción de novas lealdades políticas como cidadáns conscientes dos seus dereitos; un proceso de douscentos anos, contradictorio, con avances innegables e retrocesos tan traumáticos como a ditadura franquista. Neste sentido, as recentes investigacións centradas na represión (ou se se prefire, na “recuperación da memoria”) deberían ir máis aló dun mero acto de xustiza cos perdedores, en liña coas teses de Walter Benjamin¹⁴⁶ e exporse tamén como unha contribución

146 REYES MATE, M. (2006).

a explicar científicamente os conflictivos mecanismos para impedir nuns casos, e propiciar noutros menos, a formación de cidadáns libres, coñecedores de que a súa identidade e as formas de organizar a convivencia dependen da súa vontade, o seu compromiso e a súa determinación.

BIBLIOGRAFÍA MENCIONADA

- ALONSO ÁLVAREZ, L. (1986): *Comercio colonial y crisis de la Galicia del Antiguo Régimen, 1750-1830*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.
- ALONSO ÁLVAREZ, L. (1991): “Especialización mercantil y crisis de la economía rural: las importaciones coloniales durante la época del ‘comercio libre’ en Galicia, 1778-1816”, *Anuario de estudios americanos*, 48: 463-478.
- ALONSO ÁLVAREZ, L. (1994a): “Comercio exterior y formación de capital financiero: el tráfico de negros hispano-cubano, 1821-1868”, *Anuario de estudios americanos*, 51-2: 75-92.
- ALONSO ÁLVAREZ, L. (1994b): “Crecimiento de la demanda, insuficiencia de la producción tradicional e industrialización del sector tabaquero en España, 1800-1935”, en CATALÁN J. (coord.) e NADAL, J. (ed.): *La cara oculta de la industrialización española: la modernización de los sectores no líderes (siglos XIX y XX)*, Madrid, Alianza: 163-198.
- ALONSO ÁLVAREZ, L. (1996): “Estrategias empresariales de los monopolios españoles: de la gestión pública a la gestión privada en el estanco del tabaco, 1887-1936”, en MARTÍN ACEÑA, P. e COMÍN, F. (coords.): *La empresa en la historia de España*, Madrid, Alianza: 383-398.
- ALONSO ÁLVAREZ, L. (1998): *As tecedeiras do fume: historia da fábrica de tabacos da Coruña / Luis Alonso Álvarez*, Vigo, A Nosa Terra.
- ALONSO ÁLVAREZ, L. (2000): “Vistiendo a tres continentes. La ventaja competitiva del grupo Inditex-Zara, 1963-1999”, *Revista de Historia Industrial*, 18: 157-184.
- ALONSO GARCÉS, N. (2007): *Biografía de Martín de Garay*, tese de doutoramento dirixida por R. Villares, Santiago de Compostela, Universidade.
- ÁLVAREZ JUNCO, J., BERAMENDI, J. e REQUEJO, F. (2005): *El nombre de la cosa: debate sobre el término nación y otros conceptos relacionados*, Madrid, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.
- ANGUERA, P., BERAMENDI, J. e FORCADELL C. (1994): *Orígens i formació dels nacionalismes a Espanya*, Reus, Centre de Lectura de Reus.
- ARTIAGA REGO, A. (1989): *A desamortización da provincia de Pontevedra, 1855-1900*, Tese de doutoramento, Santiago de Compostela, Universidade.
- ARTIAGA REGO, A. (1991): *A desamortización da provincia de Pontevedra, 1855-1900*, Pontevedra, Diputación Provincial.
- ARTIAGA REGO, A. e BAZ, M. J. (1993): “Os estudos de historia agraria da Galicia contemporánea. 1982-1992. Balance dunha década”, en BERAMENDI, J. (coord.): *Galicia e a Historiografía*, Santiago de Compostela, Tórculo: 275-302.
- BALBOA LÓPEZ, X. (1989): *O monte en Galicia*, Vigo, Xerais.
- BALBOA LÓPEZ, X. (1990): *O monte en Galicia, séculos XIX e XX. Problemas xurídico-administrativos e individualización campesiña*, Tese de doutoramento, Santiago de Compostela, Universidade.

- BALBOA LÓPEZ, X. e PERNAS OROZA, H. (coords.) (2001): *Ente nós: estudos de arte, xeografía e historia en homenaxe ó profesor Xosé Manuel Pose*, Santiago de Compostela, Universidade.
- BARRAL MARTÍNEZ, M. (1998): “O mecenado de Montero Ríos na Universidade de Santiago”, *Semata*, 10: 203-228.
- BARRAL MARTÍNEZ, M. (2005): *E. Montero Ríos e a cidade de Santiago*, Tese de doutoramento dirixida por R. Villares, Santiago de Compostela, Universidade.
- BARRAL MARTÍNEZ, M. (2006): “Eugenio Montero Ríos (1832-1914)”, en SERRANO GARCÍA, R. (coord.): *Figuras de “La Gloriosa”: aproximación biográfica al sexenio democrático*, Valladolid, Universidad: 195-214.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, X.R. (1976): *El carlismo gallego*, Santiago de Compostela, Pico Sacro.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, X.R. (1977): *El levantamiento de 1846 y el nacimiento del galeguismo*, Santiago de Compostela, Pico Sacro.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, X.R. (1982): *Liberales y absolutistas en Galicia*, Vigo, Xerais.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, X.R. (1988): “La historia de la historiografía gallega (siglos XVI-XIX)”, en DE JUANA, J. y CASTRO, X. (eds.): *IV Xornadas de Historia de Galicia. Historiografía gallega*, Ourense, Diputación Provincial: 15-80.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, X.R. (2001) (coord.) *Parlamentarios de Galicia: biografías de deputados e senadores (1810-2001)*, Santiago de Compostela, Parlamento de Galicia – Real Academia Galega.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, X.R. (coord.) (2008): *O liberalismo nos seus contextos: un estado da cuestión*, Santiago de Compostela, Universidade.
- BARREIRO GIL, J. (1983): *Población, propiedade de la tierra y formación del mercado agrario en Galicia, 1900-1930*, Tese de doutoramento dirixida por García Lombardero, Santiago de Compostela, Universidade.
- BARRERA, E., FERNÁNDEZ, E., SUÁREZ X.M. e SANTALLA M. (eds.) (2005): *A represión franquista en Galicia. Actas do Congreso da Memoria*, Narón, Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática.
- BARRERA, E., PILLADO, R. e TORREGROSA, J. (2005): *El juicio de los 23. El último gran proceso del TOP*, Ferrol, Edicións Embora-Asociación Cultural Fuco Buxán-Fundación 10 de Marzo.
- BAZ VICENTE, M.J. (1994): *El patrimonio de la Alta Nobleza en Galicia, siglos XVII-XX: la casa de Alba*, (Tese de doutoramento), Santiago de Compostela, Universidade.
- BAZ VICENTE, M.J. (1996): *Señorío y propiedade foral de la alta nobleza en Galicia, siglos XVI-XX: la Casa de Alba*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- BEIRAS TORRADO, X.M. (1972): *O atraso económico de Galicia*, Vigo, Galaxia.
- BERAMENDI, J. (1981): *Vicente Risco no nacionalismo galego*, Santiago de Compostela, Ed. do Cerne, 2 vols.
- BERAMENDI, J. (1982): “La Galicia de Murguía”, en MURGUÍA, M.: *Galicia*, Vigo, Xerais: I-XLVIII.
- BERAMENDI, J. (1984a): “Bibliografía (1939-1983) sobre nacionalismos y regionalismos en la España contemporánea”: 491-515.

- BERAMENDI, J. (1984b): “Aproximación a la historiografía reciente sobre los nacionalismos en la España contemporánea”, *Estudios de Historia Social*, 28-29, Madrid: 49-76.
- BERAMENDI, J. (1985): “Antonio Losada: tradición e nacionalismo”, en LOSADA DIÉGUEZ, A.: *Obra completa*, Vigo, Xerais: 99-137.
- BERAMENDI, J. (1986): “Os referentes nacionais en Rosalía e no provincialismo galego”, en *Actas del Congreso Internacional sobre Rosalía de Castro*, Santiago de Compostela, Universidade: vol. III, 381-394.
- BERAMENDI, J. (1987a): *El nacionalismo gallego en el primer tercio del siglo XX*, Tese de doutoramento, 3 vols., Santiago de Compostela, Universidade.
- BERAMENDI, J. (1987b): “O nacionalismo de Otero Pedrayo”, *A Nosa Terra*, ext. n.º 8: 57-63.
- BERAMENDI, J. (1987c): “Incidencia ideolóxica del neocarlismo y el socialcatolicismo en el regionalismo gallego terminal (1907-1916)”, en *Jubilatio: Homenaje de la Facultad de Geografía e Historia a los profesores D. Manuel Lucas Alvarez y D. Angel Rodríguez González*, Santiago de Compostela, Universidade: vol. 1, 429-444.
- BERAMENDI, J. (1989): “Estructura e evolución da ideoloxía política de Castelao”, en BERAMENDI, J. e VILLARES, R. (eds.): *Actas Congreso Castelao: (Santiago de Compostela, 24-29 novembro 1986)*: vol. I, 189-223
- BERAMENDI, J. (1990): “Prensa y galleguismo en Galicia durante la II República”, en GARITAO-NANDIA, C., GRANJA, J.L. e DE PABLO, S. (eds.): *Comunicación, Cultura y Política durante la II República y la Guerra Civil: II Encuentro de Historia de la Prensa / coord. por Manuel Tuñón de Lara*, Bilbao, Universidad del País Vasco: vol. II, 145-165.
- BERAMENDI, J. (1991a): *Obra política de Ramón Villar Ponte*, A Coruña, O Castro.
- BERAMENDI, J. (1991b): “El Partido Galleguista y poco más. Organización e ideoloxías del nacionalismo gallego en la II República”, en BERAMENDI, J. y MÁIZ, R. (eds.): *Los nacionalismos en la España de la II República*, Madrid, Siglo XXI: 127-170.
- BERAMENDI, J. (1992a): “Pensamiento político galleguista. Galicia: de provincia a nación”, en ANTÓN, J. e CAMINAL, M. (eds.): *Pensamiento político en la España contemporánea 1800-1950*, Barcelona, Teide: 751-786.
- BERAMENDI, J. (1992b): “La historiografía de los nacionalismos en España”, *Historia contemporánea*, 7: 135-154.
- BERAMENDI, J. (1993): “Tres lustros para investigar dous séculos: un desenvolvemento desigual”, en BERAMENDI, J. (coord.): *Galicia e a Historiografía*, Santiago de Compostela, Tórculo: 243-273.
- BERAMENDI, J. (1994): “Ethnos versus polis?: on metod and nationalism”, en BERAMENDI, J., MÁIZ, R., y NÚÑEZ, X. M. (eds.): *Nationalism in Europe, past and present: Actas do Congreso Internacional Os Nacionalismos en Europa, Pasado e Presente*, Santiago de Compostela, 27-29 de Setembro de 1993, Santiago de Compostela, Universidade: 69-110.
- BERAMENDI, J. (1995): *Proyecto Docente de Historia Contemporánea*, Santiago de Compostela, Universidade [Poligrafiado. Inédito].

- BERAMENDI, J. (1998): *Alfredo Brañas no rexionalismo galego*, Santiago de Compostela, Fundación Alfredo Brañas.
- BERAMENDI, J. (1999a): *La Historia Política. Algunos conceptos básicos*, Santiago de Compostela, Tórculo.
- BERAMENDI, J. (1999b): “La historiografía gallega”, en MIRALLES, E., DE LA GRANJA, J.L. e REIG, A. (coords.): *Tuñón de Lara y la historiografía española*, Madrid, Siglo XXI: 305-316.
- BERAMENDI, J. (2000): “Republicanismos y nacionalismos subestatales en España (1875-1923)”, *Ayer*, 39: 135-164.
- BERAMENDI, J. (2001): “Regionalismos y nacionalismos en España: del Sexenio a la guerra civil”, en ORTIZ HERAS, D., RUIZ GONZÁLEZ, I. y SÁNCHEZ SÁNCHEZ, M. (coords.): *Movimientos sociales y estado en la España contemporánea*, Cuenca, Universidad de Castilla-La Mancha: 265-296.
- BERAMENDI, J. (2001a): “Los nacionalismos hispánicos y Europa: 1975-2000”, en MÁIZ, R. (coord.): *Construcción de Europa, democracia y globalización*, Santiago de Compostela, Universidade: vol. 2, 963-998.
- BERAMENDI, J. (2001b): “Federalismo y nacionalismos en la España contemporánea”, en CASTRO LEAL, E. (coord.): *O Federalismo europeu: história, política e utopia [Actas do Colóquio luso-espanhol O Federalismo Europeu: história, política e utopia]*, Lisboa, Colibrí: 203-223.
- BERAMENDI, J. (2002a): “Identidad, etnicidad y estado en España: Siglos XIX y XX”, en MÁIZ, R. y SAFRAN, W. (coords.): *Identidad y autogobierno en sociedades multiculturales*, Barcelona, Ariel: 113-136.
- BERAMENDI, J. (2002b): “Estado y nación en la España del siglo XX”, en LANA BERASAIN, J. M. (coord.): *En torno a la Navarra del siglo XX: veintiún reflexiones acerca de sociedad, economía e historia*: 331-360.
- BERAMENDI, J. (2004) “Los provincialismos, el nacionalismo español y el trono”, en PÉREZ GARZÓN S. (coord.): *Isabel II: los espejos de la reina*, Madrid, Marcial Pons: 177-196.
- BERAMENDI, J. (2005a): “Imágenes y funciones de Castilla en la construcción de la historicidad de Galicia”, en MORALES MOYA, A. y ESTEBAN DE VEGA, M. (coords.): *¿Alma de España?: Castilla en las interpretaciones del pasado español*, Madrid, Marcial Pons: 271-296.
- BERAMENDI, J. (2005b): “Los nacionalismos como objeto de estudio: algunas cuestiones de método”, en LANGA LAORGA, M.A. y HERNÁNDEZ SANDOICA, M.E. (coords.): *Sobre la historia actual: entre política y cultura*, Madrid, Abada: 119-163.
- BERAMENDI, J. (2006a): “El nacionalismo gallego hasta 1936”, en GUEREÑA J.-L. e MORALES MUÑOZ, M. (eds.): *Los nacionalismos en la España contemporánea. Ideologías, movimientos y símbolos*, Málaga, Diputación: 137-162.
- BERAMENDI, J. (2006b): “El nacionalismo gallego en la transición”, en MAZA ZORRILLA, E.M. e DEL OLMO, M. (coords.): *Estudios de historia: homenaje al profesor Jesús María Palomares*, Valladolid, Universidad: 245-258.
- BERAMENDI, J. (2007): *De provincia a nación: Historia do galeguismo político*, Vigo, Xerais.

- BERAMENDI, J. e FIORAVANATI, E. (1974): *Miseria de la economía: sobre algunas falsificaciones de la teoría económica marxista*, 2 vols, Barcelona, Península.
- BERAMENDI, J. e MÁIZ, R. (1992): “O pensamento político de Castelao”, en MÁIZ, R. (coord.): *Sempre en Galiza. Edición crítica*, Santiago de Compostela. Parlamento de Galicia-Universidade de Santiago de Compostela: 69-143.
- BERAMENDI, J., MÁIZ, R. e NÚÑEZ, X. M. (eds.) (1994): *Nationalism in Europe. Past and Present*, 2 vols., Santiago de Compostela, Universidade.
- BERAMENDI, J. e NÚÑEZ, X. M. (1995): “The Historical background of Galician nationalism (1840-1950)”, *Canadian Review of Studies in Nationalism*, 12-1/2: 33-51.
- BERAMENDI, J. e NÚÑEZ, X. M. (1996): *O nacionalismo galego*, Vigo, A Nosa Terra.
- BLANCO LOURO, F. (1996): “As mulleres coruñesas a comezos do s. XX, achegamento á súa estrutura demográfica e profesional”, *Anuario brigantino*, 19: 205-218.
- BLANCO LOURO, F. (2001): “Los cambios sociales en A Coruña durante el primer tercio del siglo XX”, en *El republicanismo coruñés en la historia*, A Coruña, Ayuntamiento: 39-48.
- BOBILLO, F. (1981): *Nacionalismo gallego. La ideología de Vicente Risco*, Madrid, Akal.
- BOZZO, A. (1976): *Los partidos políticos y la autonomía de Galicia*, Madrid, Akal.
- BOZZO, A. (1977): *Intelectuais e galeguismo*, Madrid, Akal.
- BRAGADO RODRÍGUEZ, M. e COSTA RICO, A. (1998): “El libro escolar en gallego”, en ESCOLANO BENITO, A. (coord.): *Historia ilustrada del libro escolar en España: de la posguerra a la reforma educativa*, Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez: 493-518.
- BREY, G. (1982): “El movimiento obrero en La Coruña entre 1881 y 1889”, *Cuadernos de estudios gallegos*, 33, fasc. 98: 345-372.
- BREY, G. (1992): “Mulleres e conflictividade social na Coruña, (1874-1910)”, en PEREIRA, D. (coord.): *Os conquistadores modernos: movemento obreiro na Galicia de anteguerra*, Vigo, A Nosa Terra: 23-46.
- BREY, G. (2001): “Republicanism and obrero movement in A Coruña between 1868 and 1936”, en *El republicanismo coruñés en la historia*, A Coruña, Ayuntamiento: 163-168.
- BREY, G. (2005): “La Sociedad gallega (1874-1936)”, en DE JUANA LÓPEZ, J. e PRADA, RODRÍGUEZ, J.: *Historia contemporánea de Galicia*, Barcelona, Ariel: 169-202
- CABANA IGLESIAS, A. (2006): *Entre a resistencia e a adaptación. A sociedade rural galega no franquismo (1936-1960)*, (Tese de doutoramento dirixida por Lourenzo Fernández Prieto), Santiago de Compostela, Universidade.
- CABANA IGLESIAS, A. (2007): *Entre a resistencia e a adaptación. A sociedade rural galega no franquismo (1936-1960)*, Santiago de Compostela, Universidade.
- CABANA IGLESIAS, A. e LANERO TÁBOAS, D. (2006): “La reactualización de la protesta en la Galicia rural (1960-1980): el conflicto en torno a la “cuota empresarial” de la Seguridad Social Agraria”, en *VI Encuentro de investigadores sobre el franquismo*, Zaragoza, Fundación Sindicalismo y Cultura-Universidad de Zaragoza: 520-533.

- CABO VILLAVERDE, M. (1997a): "Pensamento económico e agrarismo na primeira metade do século XX", Instituto Universitario de Estudios e Desenvolvemento de Galicia. *Documentos de Traballo, Historia 3*, Santiago de Compostela, Universidade, 18 págs.
- CABO VILLAVERDE, M. (1997b): "Socialismo e cuestión agraria en Galicia durante a Dictadura de Primo de Rivera", *Semata*, 9: 389-401.
- CABO VILLAVERDE, M. (1998): *O agrarismo*, Vigo, A Nosa Terra.
- CABO VILLAVERDE, M. (1999): *A integración política do pequeno campesiñado: o caso galego no marco europeo, 1890-1939*, Tese doutoral, Santiago de Compostela, Universidade.
- CABO VILLAVERDE, M. (2000): "Asociacionismo dende arriba: As cámaras agrícolas en Galicia", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 47, fasc. 112: 203-223.
- CABO VILLAVERDE, M. (2001): "Os 'americanos' e o movemento agrarista (1900-1936)", *Estudios migratorios*, 1-12: 169-192.
- CABO VILLAVERDE, M. (2003): *Prensa agraria en Galicia*, Ourense, Duen de Bux.
- CABO VILLAVERDE, M. (2006): "Solidaridad Gallega y el desafío al sistema de la Restauración, 1907-1911", *Ayer*, 64: 235-259.
- CABO VILLAVERDE, M. (2006a): "El foro gallego en su fase final: entre la redención y la prescripción", en DE DIOS S., INFANTE, J., ROBLEDO, R. y TORIJANO, E. (coords.): *Historia de la propiedad. Costumbre y prescripción*, Salamanca, Servicio de Estudios del Colegio de Registradores: 665-688.
- CABO VILLAVERDE, M. (2006b): "Quelle nation dans les campagnes? État et nation-building en Espagne, un débat ouvert", en MAYAUD, J.L. e LUTZ, R. (dirs.): *Histoire de l'Europe rurale contemporaine. Du village à l'État*, París, Armand Colin: 222-248.
- CABO VILLAVERDE, M. (2007): "Agrarisme et agrariens en Galice: bilan et perspectives de recherche", en CORNU P. e MAYAUD J.-L. (eds.): *Au nom de la terre. Agrarisme et agrariens en France et en Europe du 19e siècle à nos jours*, París, La Boutique de l'Histoire: 65-84.
- CABO VILLAVERDE, M. (2008): "Leyendo entre líneas las elecciones de la Restauración. La aplicación de la ley electoral de 1907 en Galicia", *Historia Social*, 61: 23-43.
- CABO VILLAVERDE, M. e CABANA IGLESIA, A. (2006): "Cuando lo viejo muere y lo nuevo no acaba de nacer". La represión del asociacionismo agrario en Galicia (1936-1945)", en DE JUANA LÓPEZ, J. e PRADA RODRÍGUEZ, J.(coords.): *Lo que han hecho en Galicia. Violencia política, represión y exilio (1936-1939)*, Barcelona, Crítica: 165-185.
- CABO VILLAVERDE, M. e FERNANDEZ PRIETO, L. (1998): "Agrarismo y regeneracionismo en la Galicia de comienzos del siglo XX. El discurso del regionalismo agrícola", *Agricultura y Sociedad*, 86: 133-162.
- CABO VILLAVERDE, M. e MÍGUEZ MACHO, A. (2006): *A propósito de Brañas: o sindicalismo católico obreiro e agrario en Galicia ata a guerra civil*, Santiago de Compostela, Fundación Alfredo Brañas.

- CABO VILLAVERDE, M. e MOLINA APARICIO, F. (2009): "The Long and Winding Road of Nationalization. Eugen Weber's 'Peasants into Frenchmen' in European Modern History (1976-2006)", *European History Quarterly*, (no prelo).
- CABO VILLAVERDE, M., PRESEDO GARAZO, A. e BERNÁRDEZ SOBREIRA, A. (1999). "Rentistas y foreros: evolución de la Renta Agraria en la Galicia Oriental, 1828-1922", *Minius*, 7: 127-151.
- CABO VILLAVERDE, M. e SOUTELO VÁZQUEZ, R. (2001): "As liñas tortas da República: unha visión de conxunto sobre o poder local na provincia de Ourense, 1931-1936", *Grial*, 148: 431-457.
- CAGIAO VILA, P. (1989): "Problemas planteados en el estudio de la inmigración gallega en Montevideo (1900-1970)", *Estudios migratorios latinoamericanos*, 13: 563-582.
- CAGIAO VILA, P. (1990a): *Participación económico-social de los inmigrantes gallegos en Montevideo (1900-1970)*, (Tese de doutoramento), Madrid, Universidad Complutense.
- CAGIAO VILA, P. (1990b): "Aporte cultural de la inmigración gallega en Montevideo: 1879-1930", *Arbor*, 536-537: 75-98.
- CAGIAO VILA, P. (1992): "Cinco siglos de emigración gallega a América", en VEGA, P., OYAMBURU, J. e VIVES AZANCOT, P.A. (coords.): *Historia general de la emigración española a Iberoamérica*: vol. 2, 293-316.
- CAGIAO VILA, P. (1996): "La Imagen de España en América: el caso uruguayo", en *Historia y presente en América latina*, Valencia, Fundación Bancaja: 205-236.
- CAGIAO VILA, P. (1997): *Muller e emigración*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.
- CAGIAO VILA, P. (1999): "A Vida cotiá dos emigrantes galegos en América", en CAGIAO VILA, P. (comp.): *Galegos en América e "americanos" en Galicia: as colectividades inmigrantes en América e a súa impronta na sociedade galega: séculos XIX-XX*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia: 115-135.
- CAGIAO VILA, P. (2001) "Género y emigración: las mujeres inmigrantes gallegas en la Argentina", en NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (ed.): *La Galicia austral: la inmigración gallega en la Argentina*, Buenos Aires, Biblos: 107-136.
- CAGIAO VILA, P. (2008): "Mujer y emigración en la historia contemporánea de Galicia: el caso americano (Cuba y el Río de la Plata)", en HERNÁNDEZ BORGE, J. e GONZÁLEZ LOPO, D.L. (coords.): *Mujer y emigración: una perspectiva plural: actas del Coloquio Internacional, Santiago de Compostela, 23-24 de noviembre de 2006* Santiago de Compostela, Universidade: 227-250.
- CAGIAO VILA, P. e PÉREZ REY, N. (2009): "Itinerarios cubanos del exilio gallego", *Arbor: Ciencia, pensamiento y cultura*, 735: 129-138.
- CAGIAO VILA, P. e REY TRISTÁN E. (coords.) (2007): *De ida y vuelta: América y España: los caminos de la cultura*, Santiago de Compostela, Universidade.
- CARDESÍN DÍAZ, J. M. (1990): *Estrategias de cambio en la agricultura gallega: Terra Cha en los S. XVIII-XX*, (Tese de doutoramento dirixida por Ramón Villares), Santiago de Compostela, Universidade.

- CARDESÍN DÍAZ, J. M. (1996): “Paysannerie, marché et État. La structure sociale de la Galice Rurale au 19e siècle”, *Annales HSS*, 6: 1325-1346.
- CARMONA BADÍA, J. (1990): *El atraso industrial de Galicia: auge y liquidación de las manufacturas textiles, (1750-1900)*, Barcelona, Ariel.
- CARMONA BADÍA, J. (1994): “Recursos, organización y tecnología en el crecimiento de la industria española de conservas de pescado, 1900-1936”, en CATALÁN J. (coord.) y NADAL, J. (ed.): *La cara oculta de la industrialización española: la modernización de los sectores no líderes (siglos XIX y XX)*, Madrid, Alianza: 127-172.
- CARMONA BADÍA, J. (1996): “Sargadelos, una empresa diversificada en el siglo XIX”, en MARTÍN ACEÑA, P. e COMÍN, F. (coords.): *La empresa en la historia de España*, Madrid, Alianza: 141-154.
- CARMONA BADÍA, J. (1999): “Galicia en el desarrollo del sector eléctrico español: 1900-1982”, en GUTIÉRREZ i POCH, M. (coord.): *Doctor Jordi Nadal: [homenaje] La industrializació i el desenvolupament econòmic d'Espanya*, Barcelona, UB: vol. 2, 1378-1397.
- CARMONA BADÍA, J. (2003): “Da sardiña ao automóbil: unhas notas sobre a industria viguesa do século XX”, en VÁZQUEZ-VICENTE (ed.): *Vigo: economía e sociedade*, Vigo, Xerais.
- CARMONA BADÍA, J. (2006): *Empresarios de Galicia*, A Coruña, Fundación Caixa Galicia.
- CARMONA BADÍA, J. e ALONSO ÁLVAREZ, L. (2006a): “La configuración del tejido española del wolframio, 1936-1954: los años de la fiebre”, en SÁNCHEZ RECIO, G. e TASCÓN, J. (coords.): *Los empresarios de Franco: política y economía en España, 1936-1957*, Barcelona, Crítica-Universidad de Alicante: 261-280.
- CARMONA BADÍA, J. e ALONSO ÁLVAREZ, L. (2006b): “La configuración del tejido empresarial de Galicia (1880-2002)”, en GARCÍA RUIZ, J.L. e MANERA ERBINA, P.M. (coords): *Historia empresarial de España: un enfoque regional en profundidad*. Barcelona, Lid: 281-314.
- CARMONA BADÍA, J. e NADAL, J. (2005): *El empeño industrial de Galicia: 250 años de historia (1750-2000)*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- CASTRO PÉREZ, F. (2002): *En torno ó elduayenismo: reflexións sobre a política clientelista na provincia de Pontevedra, 1856-1879*, Santiago de Compostela, Universidade.
- CASTRO PÉREZ, F. (2004): *A Casa de Valladares: formación e evolución do patrimonio dunha familia dominante na Pontevedra do Antigo Réxime*, Pontevedra, Deputación Provincial.
- CASTRO PÉREZ, X. (2001): *Ayunos y yantares. Usos y costumbres en la historia de la alimentación*, Madrid, Nivola.
- CASTRO PÉREZ, X. (2006): *A la sombra ejemplar de los parrales. Cultura del vino en Galicia y otros espacios peninsulares*, Gijón, Trea.
- CASTRO PÉREZ, X. e BOUZA PÉREZ, M. (2007) “Ars amandi’ e vellez: a ‘cencerrada”, *Semata*, 18: 333-360.
- COLINO SUEIRAS, X. e PÉREZ TOURIÑO, E. (1983): *Economía campesiña e capital: A evolución da agricultura galega (1960-1980)*, Vigo, Galaxia.

- COLLARTE PÉREZ, A. (2006): *Labregos no franquismo: economía e sociedade rural na Galiza interior: as "hermandades sindicais" en Ourense (1943-1978)*, Ourense. Difusora de Letras, Artes e Ideas.
- COSTA RICO, A. (1989): *Escolas e mestres: a educación en Galicia, da Restauración á II República*, Santiago de Compostela.
- COSTA RICO, A. (1997a): "El libro escolar en gallego", en ESCOLANO BENITO, A. (coord.): *Historia ilustrada del libro escolar en España: del Antiguo Régimen a la Segunda República*, Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez: 579-598.
- COSTA RICO, A. (1997b): "La historiografía educativa en Galicia", en VIÑAO FRAGO e DE GABRIEL (coords.): *La investigación histórico-educativa: tendencias actuales*. Barcelona, Ronsel: 103-116.
- COSTA RICO, A. (2009): "La escuela rural como escenario educativo de la conquista de la igualdad", en SANTOS REGO, M.A. e BARCA LOZANO, A. (coords.): *Políticas educativas y compromiso social: el progreso de la equidad y la calidad*, Barcelona, Octaedro: 157-168.
- DE JUANA LÓPEZ, J. (1985): *Aproximación al pensamiento e ideología de Vicente Risco: (1884-1963)*, Ourense, Diputación Provincial.
- DE JUANA LÓPEZ, J. (1990): "Prensa burguesa liberal ante el levantamiento militar de 1936", en *Estudios históricos: Homenaje a los profesores José Mª Jover Zamora y Vicente Palacio Atard*: vol. 2, 221-230.
- DE JUANA LÓPEZ, J. (2002): "Prensa y propaganda conservadora durante la II República", en *Del periódico a la Sociedad de la Información*: vol. 1, 277-300.
- DE JUANA LÓPEZ, J. e PRADA RODRÍGUEZ, J. (2006a): "Galicia baixo o terror franquista: Setenta anos despois", *Grial*, 172: 122-131.
- DE JUANA LÓPEZ, J. e PRADA RODRÍGUEZ, J. (2006b): "La dinámica política de la Galicia Post-autonómica", *Cuadernos de historia contemporánea*, 28: 323-342.
- DE JUANA LÓPEZ, J. e PRADA RODRÍGUEZ, J. (coords.) (2005): *Historia contemporánea de Galicia*, Barcelona, Ariel.
- DE JUANA LÓPEZ, J. e PRADA RODRÍGUEZ, J. (coords) (2006): *Lo que han hecho en Galicia... Guerra civil y represión en Galicia, 1936-1945*, Barcelona, Critica.
- DE JUANA LÓPEZ, J.; PRADA RODRÍGUEZ, J. e RODRÍGUEZ TEJEIRO, D. (2006): "Represión y prisión en Galicia durante la Guerra Civil (1936-1939)", en MAZA ZORRILLA, E. e MARCOS DEL OLMO, M.C. (coords): *Estudios de historia: homenaje al profesor Jesús María Palomares*: 557-570.
- DE JUANA LÓPEZ, J. e VALÍN FERNÁNDEZ, A. (1993): "Masonería y represión en Galicia durante el primer franquismo", en TUSELL GÓMEZ, J. (coord.): *El régimen de Franco, 1936-1975: política y relaciones exteriores*: vol. 1, 291-304.
- DOMÍNGUEZ ALMANSA, A. (2006): *O desenvolvemento da cultura deportiva nunha sociedade en transformación. Galicia 1850-1920* (Tese de doutoramento dirixida por Lourenzo Fernández Prieto).

- DOMÍNGUEZ ALMANSA, A. (2009): *Historia social do deporte en Galicia. Cultura deportiva e modernidade 1850-1920*, Vigo, Galaxia.
- DOMÍNGUEZ CASTRO, L. (1992a): *Viños, viñas e xentes do Ribeiro. Economía e patrimonio familiar, 1810-1952*, Vigo, Xerais.
- DOMÍNGUEZ CASTRO, L. (1992b): “Obreiros e patronos organizados na Compostela dos anos 20”. *Os conquistadores modernos: movemento obreiro na Galicia de anteguerra*, en PEREIRA, D. (coord.): *Os conquistadores modernos: movemento obreiro na Galicia de anteguerra*, Vigo, A Nosa Terra: 47-64.
- DOMÍNGUEZ CASTRO, L. (1995): “Gastos de cultivo de una hectárea de viñedo en la comarca del Ribeiro: 1910-1935”, *Boletín auriense*, 23: 239-248.
- DOMÍNGUEZ CASTRO, L. (1999): “Sindicalismo vertical y cooperativismo: los orígenes del cooperativismo vitícola en Ribeiro (Ourense), 1952-1967”, en SIGALAT, M.J. (coord.): *Tiempos de silencio: actas del IV Encuentro de Investigadores del Franquismo*, València, Fundació d’Estudis i Iniciatives Sociolaborals: 326-332.
- DOMÍNGUEZ CASTRO, L. (2000): “La cultura del vino: viejos caminos, nuevos viajes”, en MALDONADO ROSSO, J. e RAMOS SANTANA, A. (coords.): *Actas del I Encuentro de Historiadores de la Vitivinicultura Española*: 459-472.
- DOMÍNGUEZ CASTRO, L. (2005a): “Agrarismo y sociedad campesina en Galicia”, en DE JUANA LÓPEZ, J. e PRADA RODRÍGUEZ, J. (coords.): *Historia contemporánea de Galicia*, Barcelona, Ariel: 461-491.
- DOMÍNGUEZ CASTRO, L. (2005b): “Salvador de Madariaga, Galicia, España e Europa”, en REBOREDA MORILLO S. (COORD.): *Homenaxe á profesora Lola F. Ferro: estudos de historia, arte e xeografía*, Vigo, Universidade: 219-239.
- DOMÍNGUEZ CASTRO, L. e QUINTANA GARRIDO, X. R. (2001) “Traballadores en conflito, unha vaga de folgas en Santiago de Compostela (1920-1921)”, en BALBOA LÓPEZ, X. e PERNAS OROZA, H.: *Ente nós: estudos de arte, xeografía e historia en homenaxe ó profesor Xosé Manuel Pose*, Santiago de Compostela, Universidade: 1111-1129.
- DOMÍNGUEZ CASTRO, L. e QUINTANA GARRIDO X. R. (2005): “Á busca do autogoberno perdido: nacionalismo posibilista, comunistas e galegistas históricos na xénese do Estatuto de Autonomía para Galicia (1977-1980)”, *Grial*, 166: 28-60.
- FACAL SANTIAGO, S. (2003): *Refugiados judíos alemanes en Uruguay, 1933-1941* (Tese de doutoramento dirixida por Pilar Cagiao Vila), Santiago de Compostela, Universidade.
- FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, M. (1997): *La estructura socioprofesional de la ciudad de Vigo en 1930*, Separata de Boletín del Instituto de Estudios Vigueses, año 3, n. 3.
- FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, M. (1998): *Aproximación a la prostitución y su reglamentación en Vigo durante el primer tercio del siglo XX*, Vigo, Instituto de Estudios Vigueses.
- FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, M. (2005): *La dinámica sociopolítica en Vigo durante la Segunda República*, (Tese de doutoramento dirixida por J. Beramendi), Santiago de Compostela, Universidade.

- FERNÁNDEZ PRIETO, L. (1988): “Agricultura, gandería e economía de guerra: novas orientacións de política agropecuaria para Galicia, 1936-1939”, *Grial*, 100: 233-246.
- FERNÁNDEZ PRIETO, L. (1990): *A renovación tecnolóxica da agricultura galega: estado, sociedade e innovación nunha economía campesiña*, (Tese de doutoramento), Santiago de Compostela, Universidade.
- FERNÁNDEZ PRIETO, L. (1992): *Labregos con ciencia. Estado, sociedade e innovación tecnolóxica na agricultura galega, 1850-1939*, Vigo, Xerais.
- FERNÁNDEZ PRIETO, L. (1993): “Represión franquista e desarticulación social en Galicia: a destrución da organización societaria campesiña, 1936-1942”, *Historia Social*, 15: 49-65.
- FERNÁNDEZ PRIETO, L. (coord.) (2000): *Terra e progreso. Historia Agraria da Galicia Contemporánea*, Vigo, Xerais.
- FERNÁNDEZ PRIETO, L. (2006): “Unha Historia deformada, unha historiografía para revisar: Máis memoria ca historia”, *Grial*, 170: 16-25.
- FERNÁNDEZ PRIETO, L. (2007a): *El apagón tecnolóxico del franquismo*, Valencia, Tirant lo Blanch.
- FERNÁNDEZ PRIETO, L. (2007b): *Atraso económico nunha sociedade destruída y Dinamismo social e desenvolvemento económico*, (Tomo 13, vol 2 de *A gran historia de Galicia*, A Coruña, Arrecife).
- GARCÍA LÓPEZ, E. (2001): “O Poder persoal do Marqués de la Vega de Armijo no ritmo político local-provincial na Pontevedra finisecular”, en BALBOA LÓPEZ, X. e PERNAS OROZA, H. (coords.): *Ente nós: estudos de arte, xeografía e historia en homenaxe ó profesor Xosé Manuel Pose*, Santiago de Compostela, Universidade: 981-998.
- GARCÍA-LOMBARDERO, J. (1973): *La Agricultura y el estancamiento económico de Galicia en la España del Antiguo Régimen*, México, Siglo XXI.
- GIRÁLDEZ, J. (1996): *Crecimiento y transformación del sector pesquero gallego (1880-1936)*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- GÓMEZ ALÉN, J. (1992): *A Empresa nacional Bazán, 1947-1972: condicións de traballo e conflictividade de laboral: una aproximación histórica*, Ferrol, Fundación 10 de Marzo.
- GÓMEZ ALÉN, J. (1995): *As Comisións Obreiras de Galicia e a conflictividade laboral no franquismo*, Vigo, Xerais.
- GÓMEZ ALÉN, J. e SANTIDRIÁN ARIAS, V. (1996): *Historia de Comisións Obreiras de Galicia nos seus documentos*, Sada, O Castro.
- GÓMEZ ALÉN, J. e SANTIDRIÁN ARIAS, V. (1997): *O 10 de Marzo: Unha data na historia*, Santiago de Compostela, Noroeste-Fundación 10 de Marzo.
- GONZÁLEZ PROBADOS, M. (1982): *Movemento obreiro e Socialismo: A Coruña: 1931-1933*, Sada, O Castro.
- GONZÁLEZ PROBADOS, M. (1988): *Crise económica, movemento obreiro e socialismo na Galiza republicana 1931-1936*, (Tese de doutoramento dirixida por Jesús Mª Palomares Ibáñez), Santiago de Compostela, Universidade.

- GONZÁLEZ PROBADOS, M. (1992a): “A Acción agraria socialista na II República”, en PEREIRA, D. (coord.): *Os conquistadores modernos: movemento obreiro na Galicia de anteguerra*, Vigo, A Nosa Terra: 173-194.
- GONZÁLEZ PROBADOS, M. (1992b): *O Socialismo na II República: 1931-1936*, Sada, O Castro.
- GRANDÍO SEOANE, E. (1998): *Los orígenes de la derecha gallega. La C.E.D.A. en Galicia (1931-1936)*, Sada, do Castro.
- GRANDÍO SEOANE, E. (1999): *Caciquismo e eleccións na Galiza da II República*, Vigo, A Nosa Terra.
- GRANDÍO SEOANE, E. (2000): *Años de guerra. A Coruña, 1936-1939*, A Coruña. Concello da Coruña-Vía Láctea.
- GRANDÍO SEOANE, E. (2001): *Política e Provincia. A Deputación da Coruña na II República*, Santiago de Compostela, Tórculo.
- GRANDÍO SEOANE, E. (2004): *Política e Provincia. A Deputación da Coruña na II República*, A Coruña, Deputación Provincial.
- GRANDÍO SEOANE, E. (2005): “Memoria de la ciudadanía: la construcción de una cultura cívica en la Galicia de la II República”, *Cuadernos Republicanos*, 58: 33-56.
- GRANDÍO SEOANE, E. (ed.) (2006a): *Republica e republicanos en Galicia*, A Coruña, ARGA.
- GRANDÍO SEOANE, E. (2006b): *Casares Quiroga. Discursos Parlamentarios*, Sada, O Castro.
- GRANDÍO SEOANE, E. (ed.) (2006c): *Guerra civil e represión na provincia da Coruña (1936-1939)*, A Coruña, Deputación Provincial.
- GRANDÍO SEOANE, E. (2007): *Anos de Odio. Golpe, represión e Guerra Civil na provincia da Coruña (1936-1939)*, A Coruña, Deputación Provincial.
- GRANDÍO SEOANE, E. (2008): “¿Sabeis quienes son los responsables? A construcción do mito da Guerra Civil: Galicia, febreiro-agosto 1936”, *Semata*, 19: 199-220.
- GRANJA, J. L., BERAMENDI, J. e ANGUERA, P. (2001): *La España de los nacionalismos y las autonomías*, Madrid, Síntesis.
- GURRIARÁN, R. (2006): *Ciencia e conciencia na Universidade de Santiago (1900-1940)*, Santiago de Compostela, Universidade.
- IGGERS, G. (1998) *La ciencia histórica en el siglo XX*. Barcelona, Idea Books.
- LAMELA GARCÍA, L. (1991): *Pepe Miñones: un crimen en la leyenda (1900-1936)*, Sada, O Castro.
- LAMELA GARCÍA, L. (1995): *Crónica de una represión en la “Costa da Morte”: Cée, Vimianzo, Ponte do Porto, Corcubiión, Fisterra, Zas*, Sada, O Castro.
- LAMELA GARCÍA, L. (2002): *A Coruña, 1936: memoria convulsa de una represión*, Sada, O Castro.
- LAMELA GARCÍA, L. (2005a): *1936, la “Cruzada” en Compostela: la guerra civil y la represión franquista en los documentos policiales y militares*, Sada, O Castro.
- LAMELA GARCÍA, L. (2005b): *Estampas de injusticia: la Guerra Civil del 36 en A Coruña y los documentos originados en la represión*, Sada, O Castro.
- LANERO TÁBOAS, D. (2005): *Sindicalismo agrario franquista na provincia de Pontevedra: (1936-1975)*, (Tese de doutoramento dirigida por L. Fernández Prieto), Santiago de Compostela, Universidade.

- LANERO TÁBOAS, D. (2006): *Os remendos da memoria: a represión franquista no Concello de Arzúa (1936-1950)*, Arzúa, Concello.
- LANERO TÁBOAS, D. (2007): “La extensión de los seguros sociales en el mundo rural gallego. Entre el clientelismo político y el acceso a los beneficios del Estado de Bienestar (1940-1975)”, *Historia del Presente*, 9.
- LANERO TÁBOAS, D. (2008): “Unha nova ollada á represión franquista en Galicia: motivacións e extracción social dos represores: o caso de Arzúa”, *Semata*, 19: 221-239.
- LANERO TÁBOAS, D. (ed.) (2009a): *Memorias de Xosé Arias, ¿mis pecados?* Santiago de Compostela, Xunta de Galicia-Fundación 10 de Marzo CC.OO. Galicia.
- LANERO TÁBOAS, D. (2009b): *Historia dun ermo asociativo. Labregos, sindicatos verticais e políticas agrarias en Galicia baixo o franquismo (1936-1975)*, Negreira-Santiago de Compostela, 3C3 Editores-Fundación 10 de Marzo.
- LÓPEZ DÍAZ, M. (2007): “Del ayuntamiento borbónico al primer municipio constitucional: el caso de Santiago de Compostela”, *Revista de historia moderna: Anales de la Universidad de Alicante*, 25: 331-358.
- LÓPEZ FACAL, R. (1999): *O concepto de nación no ensino da historia*, (Tese de doutoramento dirixida por J. Beramendi), Santiago de Compostela, Universidade.
- LÓPEZ FACAL, R. (2000): “La nación ocultada”, en PÉREZ GARZÓN, S. (coord.) *La gestión de la memoria. La historia al servicio del poder*, Barcelona, Crítica: 111-159.
- LÓPEZ FACAL, R. (2001): “Enseñanza de la historia y formación de la identidad nacional”, en ESTEPA, J., FRIERA, F. e PIÑEIRO, R. (eds.): *Identidades y territorios: un reto para la didáctica de las Ciencias Sociales*, Oviedo, KRK: 145-169.
- LÓPEZ FACAL, R. (2003): “La enseñanza de la historia, más allá del nacionalismo”, en CARRERAS, e FORCADELL, (eds.): *Usos Públicos de la Historia*, Madrid, Marcial Pons: 223-256.
- LÓPEZ FACAL, R. (2004): “Enseñar la historia de la gente”, en FONTANA, J. (ed.): *Historia y proyecto social*, Barcelona, Crítica : 263-298.
- LÓPEZ FACAL, R. (2006) : “Comment construire une identité européenne critique en classe d’histoire?”, en LEGARDEZ, A. e SIMONNEAUX, L (eds.): *L’école à l’épreuve de l’actualité*, Paris, ESF: 159-169.
- LÓPEZ FACAL, R. (2007) : “La historia enseñada en España”, en TAIBO ARIAS, C. (coord.) *Nacionalismo español: esencias, memorias e institucións*. Madrid, Libros de la Catarata: 329-350.
- LÓPEZ FACAL, R. (2009): “Treinta años de enseñanza de la historia en el Bachillerato, 1975-2005”, *Historia de la Educación*, 27.
- LÓPEZ FACAL, R. e JIMÉNEZ, (2008): “Identities, social representations and critical thinking”, en *Cultural Studies of Science Education*.
- LÓPEZ RODRÍGUEZ, P. (1985): *Campesinos propietarios: La redención de foros en la provincia de Lugo durante la I república*, Lugo, Diputación Provincial.

- LÓPEZ RODRÍGUEZ, P. (2001): “Reformismo agrario no sexenio democrático”, en LÓPEZ RODRÍGUEZ, P., Santiago de Compostela, Consellería de Agricultura, Gandería e Política Agroalimentaria.
- MÁIZ, R. (1983): *Alfredo Brañas: o ideario do rexionalismo católico-tradicionalista*, Vigo, Galaxia.
- MÁIZ, R. (1984a): *O Rexionalismo galego: organización e ideoloxía: (1886-1907)*, Sada, O Castro.
- MÁIZ, R. (1984b): “Raza y mito céltico en los orígenes del nacionalismo gallego: Manuel M. Murguía”, *REIS: Revista española de investigaciones sociológicas*, 25: 137-180.
- MÁIZ, R. (1990): *Escritos y discursos de la Revolución. Emmanuel Joseph Sieyès*, Madrid, Centro de Estudios Constitucionales.
- MÁIZ, R. (1993): “Federalismo y nación en el discurso del nacionalismo gallego de la II República”, en BERAMENDI G., J. y MÁIZ, R. (eds.): *Los nacionalismos en la España de la II República*, Madrid, Siglo XXI: 377-404.
- MÁIZ, R. (1996a): “Nación de Breogán: oportunidades políticas y estrategias enmarcadoras en el movimiento nacionalista gallego (1886-1996)”, *Revista de estudios políticos*, 92: 33-77
- MÁIZ, R. (1996b): “Estrategia e institución: el análisis de las dimensiones macro del clientelismo político”, en ROBLES EGEA, A. (coord.): *Política en penumbra: patronazgo y clientelismo políticos en la España contemporánea*: 43-70.
- MÁIZ, R. (1997): *A idea de nación*, Vigo, Xerais.
- MÁIZ, R. (1998a): “Los dos cuerpos del soberano: el problema de la soberanía nacional y la soberanía popular en la Revolución Francesa”, *Fundamentos: Cuadernos monográficos de teoría del estado, derecho público e historia constitucional*, 1: 167-202.
- MÁIZ, R. (1998b): “Deliberación: repensando la democracia como radicalización de la política”, en CANSINO, C. e GELLNER, E. (coords.): *Liberalismo fin de siglo: (Homenaje a José G. Merquior)*: 207-240.
- MÁIZ, R. (2000): “El lugar de la nación en la teoría de la democracia y el “nacionalismo liberal”, *Revista española de ciencia política*, 3: 53-76.
- MÁIZ, R. (2001): “Nación y liberación: cultura y política en el debate del ‘nacionalismo liberal’”, en MÁIZ, R. (coord.): *Construcción de Europa, democracia y globalización*, Santiago de Compostela, Universidade: 883-904.
- MÁIZ, R. (2002): “Nacionalismo, federalismo y acomodación en estados multinacionales”, en MÁIZ, R. e SAFRAN W. (coords.): *Identidad y autogobierno en sociedades multiculturales*, Barcelona, Ariel: 67-96.
- MÁIZ, R. (2003): “Nacionalismo y multiculturalismo”, en ARTETA A. (coord.): *Teoría política: poder, moral, democracia*: 424-461.
- MÁIZ, R. (2005a): “El clientelismo de partido y la corrupción política”, en MONTABES PEREIRA, J. (coord.): *Instituciones y procesos políticos: homenaje a José Cazorla*, Madrid, CIS: 363-390.
- MÁIZ, R. (2005b): “Nacionalismo e inmigración en Francia: la République une et indivisible y el affaire du foulard”, *Revista de estudios políticos*, 129: 5-37.

- MÁIZ, R. (2006): “Deliberación e inclusión en la democracia republicana”, *Reis: Revista española de investigaciones sociológicas*: 11-43.
- MÁIZ, R. (2007): *Nación y revolución: la teoría política de Emmanuel Sieyès*, Madrid, Tecnos.
- MARTÍNEZ AGUIRRE, R. e RODRÍGUEZ GALLARDO, Á. (2009): *La escritura femenina en reclusión. Cartas de Enriqueta Otero Blanco*, Santiago de Compostela, Fundación 10 de Marzo.
- MATO, A. (1993): “Liberalismo e historicismo: a contemplación histórica de España como nación constitucional na obra de D. José Alonso López y Nobal”, en BERAMENDI G., J. (coord.): *Galicia e a historiografía*, Santiago de Compostela, Tórculo: 159-181.
- MATO, A. (2000a): “Don José Verea y Aguiar e a súa vindicación da “gloria antigua” de Galicia”, en LAGO, X. e SÁNCHEZ, J.-P. (coords.): *Galice - Bretagne - Amérique latine: mélanges offerts à Bernard Le Gondec*, Rennes, Laboratoire Interdisciplinaire de Recherche sur les Amériques: 241-257.
- MATO, A. (2000b): “O Proceso de elaboración do Sempre en Galiza. Castelao”, en MÁIZ, R. (coord.): *Sempre en Galiza. Castelao. [Ed. crítica]*, Santiago de Compostela, Parlamento de Galicia-Universidade de Santiago de Compostela: 19-68.
- MÍGUEZ MACHO A. (2006): *La construcción de la ciudadanía a través de los movimientos sociales. El movimiento obrero en Galicia (1890-1936)*, Tese de doutoramento dirixida por Miguel Cabo Villaverde).
- MÍGUEZ MACHO A. (2007a): *La construcción de la ciudadanía a través de los movimientos sociales. El movimiento obrero en Galicia (1890-1936)*, Santiago de Compostela, Fundación 10 de Marzo.
- MÍGUEZ MACHO A. (2007b): “El nacimiento del Partido Comunista en la Galicia de Anteguerra: la escisión tercerista en Santiago de Compostela”, en BUENO, M., HINOJOSA, J. e GARCÍA, C. (coords.): *Historia del PCE: I Congreso, 1920-1977*: vol. 1, 177-186.
- MÍGUEZ MACHO A. e MOLINA APARICIO, F. (2008): “José María Arizmendiarieta y Mondragón: cooperativismo cristiano y movimiento social en el franquismo (1941-1959)”, *Historia del presente*, 11: 125-140.
- MÍGUEZ MACHO A. (2009): *O que fixemos en Galicia*, Ourense, Difusora de letras, artes e ideas.
- MOA, P. (2005): *Contra la balcanización de España*, Madrid. La Esfera de los Libros.
- MORENO GONZÁLEZ, X. (1984): “Federalismo y regionalismo en la Galicia de la Restauración”, *Estudios de historia social*. 28-29: 455-466.
- MORENO GONZÁLEZ, X. (1990): “A Primeira Internacional en Galicia (1868-1874)”, en BARREIRO, X.M. (ed.): *O movemento obreiro en Galicia: catro ensaios*, Vigo, Xerais.
- MORENO GONZÁLEZ, X. (2001): “Republicanism federal e milicia cidadá na Coruña durante o sexenio democrático (1868-1869)”, en *El republicanismo coruñés en la historia*, A Coruña, Ayuntamiento: 231-244.
- MUÑOZ ABELEDO, L.M. (2003a): *Los mercados de trabajo en las industrias marítimas de Galicia. Una perspectiva histórica. 1870-1936*, (Tese de doutoramento dirixida por Joan Carmona e Carmen Sarasua), Barcelona, Universitat Autònoma.

- MUÑOZ ABELEDO, L.M. (2003b): "Hombres, mujeres y latas: la segmentación laboral en la industria de conservas de pescado", en GÁLVEZ MUÑOZ, L. e SARASÚA GARCÍA, C. (eds.): *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo* Alicante, Universidad: 279-306.
- MUÑOZ ABELEDO, L.M. (2005): "The Labour Market in the Spanish Fish-canning Industry, 1880-1977: Labour Contracts and Work Organization", *International journal of maritime history*, 17-2: 211-230.
- NADAL, J. (1975): *El fracaso de la revolución industrial en España: 1814-1913*, Barcelona, Ariel.
- NADAL, J. e CARMONA, J. (2005): *El empeño industrial de Galicia: 250 años de historia*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (1990): *Galeguismo e emigración na rexión do Plata, 1913.1936*, tesis de licenciatura dirigida por Justo G. Beramendi, Santiago de Compostela, Universidade.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (1992a): *O galeguismo en América, 1879-1936*, Sada, O Castro.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (1992b): *El problema de las nacionalidades en la Europa de entreguerras. El Congreso de Nacionalidades Europeas (1925-1938)*, tesis doctoral dirigida por el por Heinz-Gerhard Haupt y Stuart J. Woolf.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (1992c): "El mito del nacionalismo irlandés y su influencia en los nacionalismos gallego, vasco y catalán (1880-1936)", *Spagna Contemporanea*, 2: 25-58.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (1993a): "Il nazionalismo catalano e la diplomazia spagnola di fronte al sistema di protezione delle minoranze nazionali della Società delle Nazioni (1919-1930)", en *Storia delle Relazioni Internazionali*, Florencia: vol. IX-2, 3-65.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (1993b): "Katalanismus und Faschismus. Zur Interpretation eines katalanistischen Memorandums an das nationalsozialistische Deutschland", *Zeitschrift für Katalanistik*, 6 (1993): 159-201.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (1994a): "El nacionalismo radical alemán y la cuestión de las minorías nacionales durante la República de Weimar (1919-1933)", *Studia Historica-Historia Contemporánea*, 12: 259-285.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (1994b): "National Minorities in East-Central Europe and the Internationalisation of their Rights (1919-1939)", BERAMENDI G., J., MÁIZ, R. e NÚÑEZ, X.M. (eds.) (1994): *Nationalism in Europe. Past and Present*, Santiago de Compostela, Universidade: vol. I, 505-536.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (1995a): "Nacionalismos y regionalismos ante la formación y consolidación del Estado autonómico español (1975-1995): una interpretación", en TUSELL, J. et al. (eds.): *Historia de la transición y consolidación Democrática en España (1975-1986). Vol. I: Transición y consolidación política. Estructura territorial del Estado*, Madrid, UNED-Universidad Autónoma de Madrid: 427-455.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (1995b): "¿Protodiplomacia exterior o ilusiones ópticas? El nacionalismo vasco, el contexto internacional y el Congreso de Nacionalidades Europeas (1917-1937)", *Eusko Ikaskuntza. Cuadernos de Sección Historia-Geografía*, 23: 243-275.

- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (1996a): "Region-building in Spain during the 19th and 20th centuries", en BRUNN, G. (ed.): *Region und Regionsbildung in Europa. Konzeptionen der Forschung und empirische Befunde*, Baden-Baden, Nomos Verlagsgesellschaft: 175-210.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (1996b): "Uno Stato, diversi nazionalismi. Il problema della "nazione" nella Spagna contemporanea", en GIRONDA, V. (ed.): *La storia infinita. Contributi in tema di nazione e nazionalismo in Europa*, Roma, Antonio Russo Editore: 49-66.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (1997a): "Los oasis en el desierto. Perspectivas historiográficas sobre el nacionalismo español", *Bulletin d'Histoire Contemporaine de l'Espagne*, 26: 483-533.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (1997b): "National Reawakening within a Changing Society: The Galician Movement in Spain (1960-1997)", *Nationalism & Ethnic Politics*, 3:2: 29-56.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (1998a): *Emigrantes, caciques e indianos. O influxo sociopolítico da emigración transoceánica en Galicia, 1900-1930*, Vigo, Xerais.
- NÚÑEZ SEIXAS, X. M. (1998b): "¿Autodeterminación o autonomía cultural? Debates ideológicos en el Congreso de Nacionalidades Europeas (1925-1939)", *Hispania*, 58-200: 1113-1151.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (1998c): "La cuestión de las minorías nacionales en Europa y la Sociedad de las Naciones (1919-1939): El contexto histórico de la actuación de Pablo de Azcárate", en RUPÉREZ, J. (ed.): *Pablo de Azcárate. Minorías nacionales y derechos humanos*, Madrid, Congreso de los Diputados-Universidad Carlos III: 43-87.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (1999a): "Algunas notas sobre la imagen social de los inmigrantes gallegos en la Argentina (1860-1940)", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, 42: 67-109.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (1999b): "Asociacionismo local y movilización sociopolítica: Notas sobre los gallegos en Buenos Aires (1890-1936)", en FERNÁNDEZ, A.E. y MOYA, J.C. (eds.): *La inmigración española en la Argentina*, Buenos Aires, Biblos: 195-233.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (1999c): "Autonomist Regionalism within the Spanish State of the Autonomous Communities: An Interpretation", *Nationalism & Ethnic Politics*, 6-4: 121-141.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (1999d): *Los nacionalismos en la España contemporánea (siglos XIX y XX)*, Barcelona, Hipòtesi.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (1999e): "Pan-Atlanticism and Pan-Mediterraneanism: The Seas and the Articulation of Transnational Identities among European Ethnonationalist Movements, 1870-1939", en VARSORI, A. e PETRICIOLI, M. (eds.): *The Seas as Europe's External Borders and Their Role in Shaping a European Identity*, Londres, Lothian Press: 1-22.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2001a): "Nationalismen und Regionalismen in Spanien. Von der Diktatur zur Demokratie (1970-1995)", en TIMMERMANN, H. (ed.): *Nationalismus in Europa nach 1945*, Berlín, Duncker & Humblot: 177-219.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2001b): "The Region as Essence of the Fatherland: Regionalist Variants of Spanish Nationalism (1840-1936)", *European History Quarterly*, 31-4: 483-518.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2001c): "What is Spanish nationalism today? From legitimacy crisis to unfulfilled renovation (1975-2000)", *Ethnic and Racial Studies*, 24-5: 719-752.

- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2001d): *Entre Ginebra y Berlín. La cuestión de las minorías nacionales y la política internacional en Europa (1914-1939)*, Madrid, Akal.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2002a): *O inmigrante imaxinario. Estereotipos, representacions e identidades dos galegos na Arxentina (1880-1940)*, Santiago de Compostela, Universidade.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2002b): “Das Europa der Nationen? Nationalitätenprobleme und europäische Öffentlichkeit zwischen den beiden Weltkriegen (1918 bis 1939)”, en REQUATE, J. y SCHULZE-WESSER, M. (eds.): *Europäische Öffentlichkeit. Transnationale Kommunikation seit dem 18. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, Campus: 144-169.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2002c): “Viejos y nuevos nacionalismos en Europa centro-oriental”, en MARTÍN DE LA GUARDIA, R. y PÉREZ SÁNCHEZ, G. (eds.): *La Europa del Este. Del Telón de Acero a la integración en la Unión Europea*, Madrid, Biblioteca Nueva: 95-120.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2003): “Emigración e exilio en Alfonso R. Castelao: Da ‘moura fartura’ á ‘Galiza ideal’”, *Estudios Migratorios*, 15-16: 9-48.
- NÚÑEZ SEIXAS, X. M. (2003a): “A State of Many Nations: The Construction of a Plural Spanish Society since 1976”, en HARZIG e JUTEAU (eds.), *The Social Construction of Diversity: Recasting the Master Narrative of Industrial Nations*, New York/Oxford, Berghahn Books: 284-307.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2003a): “El competidor imaginario: los inmigrantes italianos según la colectividad española de la Argentina (1900-1940)”, *Spagna Contemporanea*, 23: 23-67.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2004a): “Patriotas y demócratas: Sobre el discurso nacionalista español después de Franco (1975-2005)”, *Gerónimo de Uztáriz*, 20: 45-98.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2004b): “Sobre la memoria histórica reciente y el ‘discurso patriótico’ español del siglo XXI”, *Historia del Presente*, 3: 137-155.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2004c): “Un ejemplo de la relación entre intelectuales, opinión pública liberal y la cuestión de las minorías nacionales en la Europa de entreguerras”, en FERREIRO, R. (ed.): *Nacionalismos y minorías en Europa Central y Oriental*, Barcelona, Institut de Ciències Polítiques i Socials: 107-139.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2005a): “Visible and Invisible Remittances: Some Notes on Transatlantic Return Migration and its Effects on Iberian Societies, 1850-1950”, *Przegląd Polonijny*, 31-1, n. 115: 117-142.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2005b): “Inventar la región, inventar la nación: acerca de los neorregionalismos autonómicos en la España del último tercio de siglo XX”, en SABIO ALCUTÉN, A. y FORCADELL ALVAREZ, C. (eds.): *Las escalas del pasado. IV Congreso de Historia Local de Aragón (Barbastro, 3-5 de julio de 2003)*, Barbastro, UNED / Instituto de Estudios Altoaragoneses. 45-79.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2005c): “Apuntamentos sobre a historiografía recente sobre as migracións ultramarinas hispánicas”, en LOIS GONZÁLEZ, R.C. e VERDUGO MATÉS, R.M. (eds.): *As migracións en Galiza e Portugal. Contributos desde as Ciencias Sociais*, Candeia Editora: 267-292.

- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2005d): “¿Un nazismo colaboracionista español? Martín de Arrizubieta, Wilhelm Faupel y los últimos de Berlín (1944-45)”, *Historia Social*, 51: 21-47.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2005e): “Los vencedores vencidos: La peculiar memoria de la División Azul, 1945-2005”, *Pasado y Memoria*, 4: 83-113.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2006a): “Modelos de liderazgo en comunidades emigradas: Algunas reflexiones a partir de los españoles en América (1870-1940)”, en BERNASCONI, A. y FRID, C. (eds.): *De Europa a las Américas. Dirigentes y liderazgos (1880-1960)*, Buenos Aires, Biblos: 17-41.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2006b): *¡Fuera el invasor! Nacionalismos y movilización bélica durante la Guerra Civil española (1936-1939)*, Madrid, Marcial Pons.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2006c): “Las paradojas de la *cuestión gallega* durante la II República”, en EGIDO, M.Á. (ed.): *Memoria de la Segunda República. Mito y Realidad*, Madrid, Biblioteca Nueva/ CIERE: 333-361.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2006d): “Russland war nicht schuldig: Die Ostfronterfahrung der spanischen Blauen Division in Selbstzeugnissen und Autobiographien, 1943-2004”, en EPKENHANS, M., FÖRSTER, S. e HAGEMANN, K. (eds.): *Militärische Erinnerungskultur. Soldaten im Spiegel von Biographien, Memoiren und Selbstzeugnissen*, Paderborn, Schöningh: 236-67.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2006e): “¿Eran los rusos culpables? Imagen del enemigo y políticas de ocupación de la División Azul en el frente del Este, 1941-1944”, *Hispania*, 66-223: 337-392.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2006f): “Provincia, región y nación en la España contemporánea: una (re)interpretación global en perspectiva comparativa”, en FORCADELL ALVAREZ C. e ROMEO MATEO, Mª C. (eds.): *Provincia y nación: los territorios del liberalismo*, Zaragoza, Institución “Fernando el Católico: 297-312.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2007a): “La nación contra sí misma: nacionalismos españoles durante la Guerra Civil (1936-39)”, en TAIBO ARIAS, C. (coord.) *Nacionalismo español: esencias, memorias e instituciones*, Madrid, Libros de la Catarata, pp. 75-111.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2007b): “Conservadores y patriotas: el nacionalismo de la derecha española ante el siglo XXI”, en TAIBO ARIAS, C. (coord.) *Nacionalismo español: esencias, memorias e instituciones*, Madrid, Libros de la Catarata: 10-22.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2007c): “Nuevos y viejos nacionalistas: La cuestión territorial en el tardofranquismo, 1959-1975”, *Ayer*, 68: 59-86.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2007d): “De impuras naciones: historiografía reciente y cuestión nacional en España”, *Alcores: revista de historia contemporánea*, 4 (*La Guerra Civil española en perspectiva comparada*): 211-239.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2007e): “Los nacionalistas vascos durante la Guerra Civil (1936-1939): una cultura de guerra diferente”, *Historia contemporánea*, 35 (*La Guerra Civil en el País Vasco: un balance histórico*): 559-599.

- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2007f): “Imperios de muerte: La guerra germano-soviética, 1941-1945”, en, Madrid, Alianza Editorial.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2008a): “La historia social ente el dominio de la historia cultural: algunas reflexiones”, *Historia social*, 60: 177-184.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2008b): “El Tercer Reich, la Wehrmacht y la División Azul, 1941-1945: memoria e imágenes contrapuestas”, *Ayer*, 69: 47-72.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. (2008c): “Los nacionalismos subestatales, la unificación europea y el mito de la soberanía: algunas reflexiones”, *Revista internacional de filosofía política*, 31 (*Identidad y Crisis de Europa*): 179-198.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. e FARIAS R. (2009): “Transterrados y emigrados: una interpretación sociopolítica del exilio gallego en 1936”, *Arbor: Ciencia, pensamiento y cultura*, 735 (*Los destinos inciertos: el exilio republicano español en América Latina*): 113-127.
- NÚÑEZ SEIXAS, X.M. e SOUTELO VÁZQUEZ, R. (2005): *As Cartas do destino: unha familia galega entre dous mundos, 1919-1971*, Vigo, Galaxia.
- OTERO URTAZA, E. (1994): *Manuel Bartolomé Cossío: pensamiento pedagógico y acción educativa*, Madrid, Ministerio de Educación y Ciencia.
- OTERO URTAZA, E. (2008): “Antonio Ramos Varela: noticia dun intelectual libertario esquecido”, *Boletín galego de literatura*, 39-40: 297-316.
- PANTOJA VILLAR, J.C. (1999): *Vigo 1910: estructura demográfica y composición socioprofesional*, (Tesis de licenciatura. Dir. J. Beramendi), Santiago de Compostela, Universidade.
- PANTOJA VILLAR, J.C. (2001): “El Trabajo femenino en Vigo, 1910”, *Boletín del Instituto de Estudios Viguenses*, 7: 173-188.
- PAZOS PAZOS, M.L. (1999): *El Ayuntamiento de la ciudad de México en el siglo XVII: continuidad institucional y cambio social*, Sevilla, Diputación.
- PAZOS PAZOS, M.L. (2000): “De los hombres y mujeres gallegos en la vida minera de Zacatecas”, *Semata*, 11: 153-168.
- PAZOS PAZOS, M.L. (2008): “Mujeres exiliadas en México: gallegas de Tabeirós e Terra de Montes”, *Semata*, 20: 267-278.
- PAZOS PAZOS, M.L. e CASTRO GONZÁLEZ, M. (2007): “Voces e imágenes estradenses: América en la comarca de Terra de Montes”, en CAGIAO VILA, P. e REY TRISTÁN, E. (coords.): *De ida y vuelta: América y España: los caminos de la cultura*, Santiago de Compostela, Universidade: 411-420.
- PEREIRA D. (1992a): *Conquistadores modernos: movemento obreiro na Galicia de anteguerra*, Vigo, A Nosa Terra.
- PEREIRA, D. (1992b): *O Socialismo na II República: 1931-1936*, Sada, O Castro.
- PEREIRA D. (1994): *A CNT na Galicia: 1922-1936*, Santiago, Laiovento.
- PEREIRA, D. (1998): *Sindicalistas e rebeldes: anacos da historia do movemento obreiro na Galiza*, Vigo, A Nosa Terra.

- PEREIRA, D. (2003): *Apuntes para a historia dunha sociedade obreira e mariñeira*, “La Protección Obrera” de Porto do Son, Porto do Son, Concello.
- PEREIRA, D. (2004): “O Alzamento fascista na bisbarra das Frieiras: só viñeron a matar e roubar”, en CANEIRO, X; MARTÍNEZ-RISCO, L.; PEREIRA, D.; CORTÓN, D.; DA COSTA, D.; LOJA, A; ALVES, J.; DIAS, J., e GODINHO, P.: *O Cambedo da Raia, 1946: solidariedade galego-portuguesa silenciada*, Ourense, Amigos da República: 27-49.
- PEREIRA, D. (2005): “Os Mortos esquecidos, radiografía da represión franquista nun pequeno concello rural, o caso de Cerdedo (Pontevedra)”, en *A represión franquista en Galicia: actas dos traballos presentados ao Congreso da Memoria, Narón, 2003*, Ferrol, Edicións Embora: 501-515.
- PEREIRA, D. (2006): *A II República e a Represión en Cerdedo*, Pontevedra, Verbo Xido.
- PEREIRA D. (2008): “Alzamento fascista e represión no camiño de ferro Zamora-Ourense: bisbarras de Monterrei, As Frieiras”, *A Trabe de ouro*, 73: 13-38.
- PEREIRA D. e FERNÁNDEZ, E. (2004): *O Anarquismo na Galiza (1870-1970): apuntes para unha enciclopedia*, Santiago de Compostela, Positivas.
- PERNAS OROZA, H. (1992): *Evolución de la estructura social de Santiago de Compostela en el siglo XIX*, (Tesis de Licenciatura dir. J. Beramendi), Santiago de Compostela, Universidade.
- PERNAS OROZA, H. (1998): *La Condición obrera en Santiago de Compostela durante del siglo XIX*, (Tese de doutoramento dirixida por J. Beramendi). Santiago de Compostela, Universidade.
- PERNAS OROZA, H. (2001): *Las Clases trabajadoras en la sociedad compostelana del siglo XIX*, Vigo, Nigra Imaxe-Consorcio de Santiago.
- PERNAS OROZA, H. (2003a): *Ejercicio y control de la prostitución en la Galicia urbana del primer tercio del siglo XX*, Salamanca, Universidad de Salamanca.
- PERNAS OROZA, H. (2003b): *Esquecidas pola historia: as mulleres compostelás entre finais do século XIX e o primeiro tercio do XX*, Santiago de Compostela, Concello-Universidade.
- PORTO UCHA, A.S. (1986): *La Institución Libre de Enseñanza en Galicia*, Sada, O Castro.
- PORTO UCHA, A.S. (2004): “The initial training and professionalization of primary school teachers: an historical approach with reference to Galicia”, *Innovación educativa*, 14: 239-270.
- PORTO UCHA, A.S. (2005): “De rexeitados a esquecidos: o exilio interior dos mestres e mestras galegos depurados polo franquismo”, *Sarmiento: Anuario galego de historia da educación*, 9: 15-36.
- PORTO UCHA, A.S. (2009): “La Educación Especial en la formación de los maestros y maestras en el primer tercio del siglo XX: algunos datos referidos a Galicia”, en BERRUEZO ALBÉNIZ, M.R. e CONEJERO LÓPEZ, S. (coords.): *El largo camino hacia una educación inclusiva: la educación especial y social del siglo XIX a nuestros días: XV Coloquio de Historia de la Educación*, Pamplona: vol. 1, 335-344.

- PORTO UCHA, A.S. e IGLESIAS SALVADO, J.L. (2008a): “A formación do maxisterio en Galicia: perspectiva histórica”, *Revista Galega do Ensino*, 54: 66-72.
- PORTO UCHA, A.S. e IGLESIAS SALVADO, J.L. (2008b): “Dous modelos educativos, dúas escolas enfrontadas: a escola republicana e a escola nacional-católica”, *Sarmiento: Anuario Anuario galego de historia da educación*: 113-146.
- PRADA RODRÍGUEZ, J. (2002) “...Que es redención dinámica del dolor, del frío, del hambre y de la miseria’. Auxilio Social en Ourense (1936-1940)”, *Minius*, 10: 183-207.
- PRADA RODRÍGUEZ, J. (2003a): *Represión económica e depuración administrativa. Ourense 1936-1942*, Ourense. Obradoiro de Historia
- PRADA RODRÍGUEZ, J. (2003b): *Metodoloxía e fontes para o estudio da represión franquista en Galicia*, Ourense, Obradoiro de Historia.
- PRADA RODRÍGUEZ, J. (2004a): *Ourense 1936-1939. Alzamento, Guerra e Represión*, A Coruña, O Castro.
- PRADA RODRÍGUEZ, J. (2004b): *As lapas da revolución. O outubro vermello en Ourense*, Ourense, Obradoiro de Historia
- PRADA RODRÍGUEZ, J. (2005a): *A dereita política ourensá: monárquicos, católicos e fascistas (1934-1937)*, Vigo, Universidade.
- PRADA RODRÍGUEZ, J. (2005b): “Adheridos, simpatizantes e indiferentes. Poder local, adaptación y dominación en la retaguardia franquista”, en REBORDA MORILLO, S. (coord.): *Homenaxe á profesora Lola F. Ferro. Estudos de Historia, Arte e Xeografía*, Vigo, Universidade: 443-464.
- PRADA RODRÍGUEZ, J. (2006a): *De la agitación republicana a la represión franquista. Ourense 1934-1939*, Barcelona, Ariel.
- PRADA RODRÍGUEZ, J. (2006b): “Fuxidos, entobados, desertores e contrabandistas: aproximación á problemática das orixes da resistencia antifranquista en Ourense”, *Minius*, 14: 221-238.
- PRADA RODRÍGUEZ, J. (2006c): “Rebelión militar y represión franquista en Galicia”, *Studia historica. Historia contemporánea*, 24: 153-177.
- PRADA RODRÍGUEZ, J. (2007a): “Os usos políticos da memoria da Guerra Civil e a represión durante o franquismo e a transición política”, *Minius*, 15: 219-237.
- PRADA RODRÍGUEZ, J. (2007b): “A la conquista de la calle: violencia, política y movilización contrarrevolucionaria en Ourense (1917-1936)”, en *España entre repúblicas 1868-1939: actas de las VII Jornadas de Castilla-La Mancha sobre Investigación en Archivos: Guadalajara, 15-18 noviembre 2005*: vol. 2, 1009-1030.
- PRADA RODRÍGUEZ, J. (2008a): “Mujeres contra la revolución”: la movilización femenina conservadora durante la Segunda República española y la Guerra Civil”, *Amnis: Revue de Civilisation Contemporaine de l'Université de Bretagne Occidentale*, 8.
- PRADA RODRÍGUEZ, J. (2008b): “Que sean otros los que descendan al comadreo de solar o la disputa de taberna o de café’: A violencia política ó servizo da mobilización contrarrevolucionaria durante a Segunda República”, *Semata*, 19: 241-258.

- PRADA RODRÍGUEZ, J. e DE JUANA LÓPEZ, J. (2002): “Prensa religiosa y República: el caso de Ourense (1931-1936)”, en FERNÁNDEZ SANZ, J.J., RUEDA LAFFOND, J.C. e SANZ ESTABLÉS, C. (coords.): *Actas do Congreso de Prensa y Periodismo Especializado, Guadalajara 8-10 de mayo de 2002*: 281-296.
- PRADA RODRÍGUEZ, J. e DE JUANA LÓPEZ, J. (2006): *Lo que han hecho en Galicia... Guerra civil y represión en Galicia, 1936-1945*, Barcelona, Critica.
- PRADA RODRÍGUEZ, J., RODRÍGUEZ TEJEIRO, D. e DE JUANA LÓPEZ, J. (2005): “Campos de concentración y sistema penitenciario en Galicia durante la guerra civil”, en REBORDA MORILLO, S. (coord.): *Homenaxe á profesora Lola F. Ferro: estudos de historia, arte e xeografía*, Vigo, Universidade: 279-299.
- PRADA RODRÍGUEZ, J., SOUTELO VÁZQUEZ, R. e DE JUANA LÓPEZ, J. (1995): “Transición y élites políticas: el nacimiento de Coalición Galega en Ourense”, en TUSELL GÓMEZ, J. (coord.): *Historia de la transición y consolidación democrática en España (1975-1986)*: vol. 1, 475-495.
- PRADO, A. (2000): *La Diputación Provincial de Lugo en la época isabelina*, (Tese de doutoramento dirigida por R. Villares), Santiago de Compostela, Universidade.
- PRADO, A. (2005): *La Diputación Provincial de Lugo en la época isabelina*, Lugo, Deputación Provincial.
- PRESEDO GARAZO, A. (1997): *Os Devanceiros dos pazos: economía e estratexias sociais da pequena fidalguía rural na Galicia interior (ss. XVI-XVIII)*, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco.
- PRESEDO GARAZO, A. (2001): *Dueños y señores de casas, torres y pazos, 1500-1900: (contribución al estudio de la fidalguía gallega)*, (Tese de doutoramento), Santiago de Compostela, Universidade.
- QUINTANA GARRIDO, X.R. (1985): “A Propiedade da terra en Galicia, do antigo ao novo réxime”, *Grial*, 23-87: 93-98.
- QUINTANA GARRIDO, X.R. (1991): “Campesinos que se adaptan y agricultura que se mueve. De la Historia Agraria de la Galicia contemporánea”, *Áreas. Revista de Ciencias Sociales*, 12.
- QUINTANA GARRIDO, X.R. (1998): “O poder dos actores: o renacemento da Historia Política”, *A Trabe de Ouro*, 36: 459-480.
- QUINTANA GARRIDO, X.R. (2002): “Da cantiga á arenga, xénese e desenvolvemento do nacionalismo galego (1916-1936), as Irmandades da Fala e o Partido Galeguista”, en CONSTENLA BERGUEIRO, G. e DOMÍNGUEZ CASTRO, L. (coords.): *Tempos de sermos, Galicia nos séculos contemporáneos*, Vigo, Universidade: 173-226.
- QUINTANA GARRIDO X.R. (2009): “Ramón Piñeiro e os galeguistas históricos como valedores da Autonomía galega”, *Raigame: revista de arte, cultura e tradicións populares*, 30: 72-85.
- QUINTANA GARRIDO, X.R. e DOMÍNGUEZ CASTRO, L. (1995): “Renovación en la historiografía española: Antonio Eiras Roel y la recepción del movimiento Annales en Galicia”, en BARROS, C. (ed.): *Historia a Debate. Actas Congreso Internacional*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia-Historia a Debate: t. 1, 319-342.

- REY CASTRO, L. (2005): *Astano. A empresa, a comisión obreira e a conflictividade (1941-1977)*, Santiago de Compostela, Fundación 10 de Marzo-Concello de Fene.
- REY TRISTÁN, E. (2002): *La Izquierda revolucionaria uruguaya, 1955-1973*, (Tese de doutoramento codirixida por Pilar Cagliao Vila y Xosé Manoel Núñez Seixas), Santiago de Compostela, Universidade.
- REYES MATE, M. (2006): *Medianoche en la historia: Comentarios a las tesis de Walter Benjamin «Sobre el concepto de Historia»*, Madrid, Trotta.
- RICO, E. (1995): *A riqueza forestal de Galicia no século XX: produción e explotación*, (Tese de doutoramento), Santiago de Compostela, Universidade.
- RICO, E. (1999): *Montes e industria forestal en la provincia de Pontevedra (1900-1975): antecedentes y desarrollo de la Empresa Nacional de Celulosas, S. A., del aserrío mecánico a la creación de Celulosas de Pontevedra*, Santiago de Compostela, Tórculo.
- RICO, E. (2000): “Política forestal y conflictividad social en el noroeste de España durante el primer franquismo, 1939-1959”, *Historia social*, 38: 117-140.
- RICO, E. (2001): “Autarquía, acividade forestal e descapitalización do monte en España durante o primeiro franquismo, 1939-1959”, en BALBOA LÓPEZ, X. e PERNAS OROZA, H. (coords.): *Ente nós: estudos de arte, xeografía e historia en homenaxe ó profesor Xosé Manuel Pose*, Santiago de Compostela, Universidade: 927-950.
- RICO, E. (2003): “El papel del Estado en la creación e industrialización de las masas forestales. Los eucaliptales del suroeste y la empresa nacional de celulosas de Huelva, 1940-1975”, en SEBASTIÁN AMARILLA, J.A. e URIARTE AYO, R. (eds.): *Historia y economía del bosque en la Europa del Sur (siglos XVIII-XX)*, Zaragoza, SEHA: 463-494.
- RODRÍGUEZ GALLARDO, A. (2005): *Letras armadas. As vidas de Enriqueta Otero*, Santiago de Compostela, Fundación 10 de Marzo.
- ROMERO MASÍ, A. (2003): *Severino Chacón: líder sindical no mundo do tabaco*, Santiago de Compostela, Fundación Luis Tilve.
- SAAVEDRA, P. (1982): *La provincia de Mondoñedo en el Antiguo Régimen: población, sociedad y economía*, (Tese de doutoramento), Santiago de Compostela, Universidade.
- SAAVEDRA, P. (1985): *Economía, política y sociedad en Galicia. La provincia de Mondoñedo: 1480-1830*, Santiago de Compostela, Consellería de Presidencia.
- SANTIDRIÁN ARIAS, V. (ed.) (1999): *Paco Balón, memorias de un comunista ferrolano*, Sada, O Castro.
- SANTIDRIÁN ARIAS, V. (ed.) (2000): *Diario del soldado republicano Casimiro Jabonero: campo de prisioneros de Lavacolla, prisión de Santiago de Compostela, 1939-1940*, Santiago de Compostela, Fundación 10 de Marzo.
- SANTIDRIÁN ARIAS, V. (2002): *Historia do PCE en Galicia, (1920-1968)*, Sada, O Castro.
- SANTIDRIÁN ARIAS, V. (2004) “Da memoria e outras historias”, *Unión Libre*, 9: 189-198.
- SANTIDRIÁN ARIAS, V. (ed.) (2005): *Manuel Bravo Silveiras “Mariño”*, Sada, O Castro.

- SANTOS PÉREZ, A. (2008): *Terra a Nosa! Discurso e Identidade Agraria na Galiza "Moderna" (1875-1936)*, Tese de doutoramento dirixida por Lourenzo Fernández Prieto.
- SARMIENTO DA SILVA, E. (2006): *Galegos no Rio de Janeiro (1850-1970)* (Tese de doutoramento dirixida por X.M. Núñez Seixas), Santiago de Compostela, Universidade.
- SARMIENTO DA SILVA, E. (2007): "Fragmentos do cotidiano dos espanhóis/galegos no Rio de Janeiro: contribución à sociedade carioca", en CAGIAO VILA, P. e REY TRISTÁN E. (coords.): *De ida y vuelta: América y España: los caminos de la cultura*, Santiago de Compostela, Universidade: 421-432.
- SIMÓN LORDA, D. (2003): *Médicos ourensáns represaliados na Guerra Civil e na posguerra*, Santiago de Compostela, Fundación 10 de Marzo.
- SOUTELO VÁZQUEZ, R. (1998): "Memoria oral e identidade étnica da inmigración española a Latinoamérica no século XX, os galegos en Brasil, 1880-1970", *Estudios migratorios*, 6: 99-124.
- SOUTELO VÁZQUEZ, R. (1999): "La Actuación socio-política de los retornados en la Galicia rural: el Ribeiro y el noroeste ourensanos, 1890-1936", en CUESTA BUSTILLO, (coord.): *Retornos: (De exilios y migraciones)*, Madrid, Fundación F. Largo Caballero: 75-114.
- SOUTELO VÁZQUEZ, R. (2005): *Labregas, emigradas, estraperlistas e represaliadas: Experiencias de vida e lembranzas de mulleres na Galicia Rural: 1900-1960*: Valga, Concello.
- SOUTELO VÁZQUEZ, R. (2006): "Proyectos migratorios, itinerarios laborales y redes microsociales de los emigrantes en su correspondencia familiar: dos gallegos en Buenos Aires (1950-1966)", *Migraciones & Exilios: Cuadernos de la Asociación para el estudio de los exilios y migraciones ibéricos contemporáneos*, 7: 115-136.
- SOUTO BLANCO, M.J. (1997): "Proceso Vega Barrera", *Unión Libre*, 2: 197-236,
- SOUTO BLANCO, M.J. (1998): *La Represión franquista en la provincia de Lugo (1936-1940)*, Sada, O Castro.
- SOUTO BLANCO, M.J. (1999): *Los Apoyos al régimen franquista en la provincia de Lugo, (1936-1940): la corrupción y la lucha por el poder*, Sada, O Castro.
- SOUTO BLANCO, M.J. (2000): "Represión franquista", *Dez-Eme*, 2: 22-30.
- SOUTO BLANCO, M.J. (2001): "Achegamento á demografía e estrutura social do Lugo de 1935", en BALBOA, X. e PERNAS, H. (eds.): *Ente nós: estudos de arte, xeografía e historia en homenaxe ó profesor Xosé Manuel Pose Antelo*, Santiago de Compostela, Universidade: 1293-1310.
- SOUTO BLANCO, M.J. (2003): "Una "revuelta de hambre" en la Galicia del primer franquismo: O Saviñao", *Pasado y memoria: Revista de historia contemporánea*, 2.
- SOUTO BLANCO, M.J. (2006a): "Morir y ser muerto estudio de tres casos ejemplares entre los condenados a la pena capital en el primer franquismo", *Semata*, 17: 473-499.
- SOUTO BLANCO, M.J. (2006b): "Los sublevados y la campaña de Teruel: realidad objetiva, propaganda y pararealidad judicial", en *Actas del Congreso La Guerra Civil Española 1936-1939*, Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales.

- SOUTO BLANCO, M.J. (2006c): “Morir y ser muerto estudio de tres casos ejemplares entre los condenados a la pena capital en el primer franquismo”, *Semata*, 17: 473-499.
- SOUTO BLANCO, M.J. (2006d): “Consuelo Alonso, unha morte construída”, *Unión Libre*, 11: 89-104.
- SOUTO BLANCO, M.J. (2008a): “A persecución política da muller. Lucenses detidas no cárcere provincial de Lugo (1936-1940)”, en GRANDÍO SEOANE, E. *et al.* (eds.): *A patria enteira. Home-naxe a Xosé Ramón Barreiro Fernández*, Santiago de Compostela, Universidade: 343-360.
- SOUTO BLANCO, M.J. (2008b): “Género y compromiso: estudio de la represión judicial ejercida sobre la mujer a raíz del estallido de la sublevación militar del 20 de julio de 1936 en Lugo”, *Semata*, 20: 243-266.
- SUÁREZ MARTÍNEZ, X.M. (1995): *O Alzamento de 1936 no norte da Coruña*, Sada, O Castro.
- SUÁREZ MARTÍNEZ, X.M. (2002): *Guerra civil e represión en Ferrol e comarca*, Ferrol, Concello.
- SUÁREZ MARTÍNEZ, X.M. (2006): *Armas para a República*, Ferrol, Embora.
- VALCÁRCCEL LÓPEZ, M. (1992): *Ourense 1931-1936: estrutura económica e comportamentos políticos*, (Tese de doutoramento dirigida por R. Villares), Santiago de Compostela, Universidade.
- VEIGA ALONSO, X.R. (1996): *Progreso, prensa e ferrocarrís en Galicia, a actividade do Conde de Pallares (1865-1883)*, Lugo, Diputación Provincial.
- VEIGA ALONSO, X.R. (1998): *O Conde de Pallares e o seu tempo, 1828-1908: Política, ferrocarrís e agrarismo en Galiza* (Tese de doutoramento dirigida por X. R. Barreiro), Santiago de Compostela, Universidade.
- VEIGA ALONSO, X.R. (1999): *O Conde de Pallares e o seu tempo, 1828-1908: aproximación ó activismo das élites na Galicia decimonónica*, Lugo, Deputación Provincial.
- VEIGA ALONSO, X.R. (2008a): “As familias políticas no liberalismo decimonónico español, 1808-1868”, en BARREIRO FERNÁNDEZ, J.R. (coord.): *O liberalismo nos seus contextos: un estado da cuestión*, Santiago de Compostela, Universidade: 141-164.
- VEIGA ALONSO, X.R. (2008b): “Historia política y comparación: las élites en Italia y España (1850-1922)”, en ZURITA ALDEGUER, R. e CAMURRI, R. (coords.): *Las élites en Italia y en España (1850-1922)*, Valencia, Universitat: 245-256.
- VELASCO SOUTO, C. (1995): *Agitacións campesinas na Galiza do século XIX: resistencias anti-senhoriais no tránsito do antigo regime á sociedade liberal (1808-1820)*, A Coruña, Laiovento.
- VELASCO SOUTO, C. (2000): *Galiza na II República*, Vigo, A Nosa Terra.
- VELASCO SOUTO, C. (2006): *1936: represión e alzamento militar en Galiza*, Vigo, A Nosa Terra.
- VELASCO SOUTO, C. (2008): “Protesta campesina e proprietarizaçom: a luita pola terra na Galiza no dealbar do capitalismo”, *Semata*, 19: 159-175.
- VENTURA, J. (2000): *O nacionalismo kármico de Vicente Risco*, Santiago de Compostela, Laiovento.
- VILAR RODRÍGUEZ, M. (2009): “*Los salarios del miedo*”. *Mercado de trabajo y crecimiento económico en España durante el franquismo*, Santiago de Compostela, Fundación 10 de marzo.

- VILAS NOGUEIRA, X. (1973): “Federales e rexionalistas galegos no século XIX. Un exemplo de mistificación histórica”, *Grial*, 42: 425-441.
- VILAS NOGUEIRA, X. (1975): *O Estatuto galego*, A Coruña, Rueiro.
- VILLA ALVAREZ, J. M. (2000): *Los Gallegos de Puerto Rico, 1821-1963, un proceso de formación de burguesía a ambos lados del Atlántico*, (Tese de doutoramento dirixida por Pilar Cagiao), Santiago de Compostela, Universidade.
- VILLARES PAZ, R. (1980): *Evolución de las estructuras agrarias de la provincia de Lugo, 1750-1936: propiedad y rentas de la tierra*, (Tese de doutoramento), Santiago de Compostela, Universidade.
- VILLARES PAZ, R. (1982): *La propiedad de la tierra en Galicia: 1500-1936*, Madrid, Siglo XXI.
- VILLARES PAZ, R. (1996): “La historiografía gallega actual”, en AGIRREAZKUENGA, J. e URQUIJO, M. (eds.): *Perspectivas de Historia local: Galicia y Portugal, (European Local and Regional Comparative History Series, 5)*, Bilbao, Universidad del País Vasco: 13-26.
- VILLARES PAZ, R. e CABO VILLAVERDE, M. (2008): “Introducción”, *Semata*, 19: 9-14.
- VILLAVERDE GARCÍA, E. (1998): *La Emigración gallega a México, 1878-1936*, (Tesis codirixida por J. Beramendi y P. Cagiao), Santiago de Compostela, Universidade.
- VIVEIRO MOGO, P. (2002a): “Entre o vello e o novo, administración liberal e Deputación Xeral do Reino de Galiza”, en ROMANÍ M. e NOVOA M.A. (eds.): *Homenaje a José García Oro*, Santiago de Compostela, Universidade: 355-372.
- VIVEIRO MOGO, P. (2002b): “A Subdelegación de Fomento na provincia de Lugo: José Mª Moscoso de Altamira, 1833-1834”, Separata de: *Revista galega de administración pública*, 30.
- VIVEIRO MOGO, P. (2004): *Política, eleccións e fidalgos: o réxime do Estatuto Real na provincia de Lugo, 1834-1836*, Sada, O Castro.
- VIVEIRO MOGO, P. (2005): “O Goberno da provincia na Constitución de 1812: unha aproximación aos primeiros Xefes Políticos de Galiza”, *Murguía*, 5: 101-116.
- WEBER, E. (1976): *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914*, Palo Alto, CA, Stanford University Press.
- WOUTERS, M. (ed.) (1993): *1936: os primeiros días*, Vigo, Xerais.
- ZIEMANN, B. e KÜHNE, Th. (2003) (eds.): *Was ist Militärgeschichte?*, Paderborn, Schöningh.